

หลักพุทธปรัชญาเกี่ยวกับการศึกษา

5.1 คำนิยามศัพท์การศึกษา

ความเข้าใจหลักพุทธปรัชญาเกี่ยวกับการศึกษา จะเกิดความแจ่มแจ้งที่สมบูรณ์ไม่ได้ ตราบใดที่ขาดความรู้เกี่ยวกับความหมายอันแท้จริงของศัพท์ "การศึกษา" เพราะฉะนั้นจึงเป็นการสมควรที่จะพิจารณากันให้เป็นที่ถ่องแท้ว่า ศัพท์การศึกษาในรูปศัพท์ที่แท้จริงของ ตะวันตก และของบาลีสันสกฤตมีความหมายเหมือนกันหรือผิดแผกกันอย่างไร

ในรูปศัพท์ของตะวันตก คำว่า "การศึกษา" ก็คือ education คำนี้มาจากรากศัพท์ในภาษาลาตินว่า educere (ex + ducere) มีความหมายว่า ดึงออก (to draw out)¹ เพราะฉะนั้นคำว่า education จึงมีนัยบ่งถึงการดึงเอาพลังที่ซ่อนอยู่ในตัวบุคคล ออกมาพัฒนา กล่าวอีกนัยหนึ่ง คำว่า education นอกจากความหมายดังกล่าวแล้ว ยังมีนัยบ่งถึงการแสดงออก (expression) อีกด้วย ความหมายดังกล่าวข้างต้นนี้จะ นำเอามาประยุกต์กับการศึกษาได้เป็นอย่างดี เจ เอ็ม ไพรซ์² ได้วิจารณ์ว่า ข้อที่นำ เสียหายคือคำที่มาจาก educere รูปคำจะเป็น education ถ้าเป็น education จะมา จาก educere³ ซึ่งหมายถึงการหล่อหลอม (to nourish or nurture) ตามความหมายนี้ education จึงมีนัยบ่งถึงการให้อาหาร (supplying food) และการค้าจุน (sustenance) ไม่ใช่ในความหมายว่า การดึงออก (drawing out) หรือการฝึก

¹ Joseph T Shipley, Dictionary of Words Origin, p. 114.

² J.M. Price, A Survey of Religious Education, p. 13.

³ ความแตกต่างของคำ educere กับ educare เป็นความแตกต่างในเรื่อง การแจกวิภทภาษาลาติน คือ educere เป็นตติยวิภท (The third conjugation) ส่วน educare เป็นปฐมวิภท (The first conjugation).

(exercicing) ความหมายของ education ตามนัยนี้จึงมีลักษณะเป็น การเอาเข้า (impression) มากกว่าการนำออก (expressional) อย่างไรก็ตามเขาได้สรุปว่า ความหมายในแง่ของกระบวนการทางการศึกษาจำเป็นต้องมีความหมายทั้งสองนัยดังกล่าว นั้นจึงจะสมบูรณ์ คือ ประการแรกเป็นกระบวนการบรรจุ (infilling process) หรือ การปลูกฝังความคิด (incultation) และการสร้างอุดมคติ (forming ideals) ประการที่สองเป็นการทิ้งออกซึ่งรวมถึงกิจกรรม (activity) หรือจะกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ education ในความหมายสมบูรณ์จะต้องมีทั้งสอง คือ การนำเข้า (impression) และการทิ้งออก (expression) หรือการหล่อหลอม (nourishing) และการฝึกหัด (exercicing)

ในรูปศัพท์ของสันสกฤต ¹ คำว่าศึกษา คือ ศึกษา มาจากรากศัพท์ว่า ศก ใน ความหมายว่า สามารถ เมื่อกลายรูปมาเป็นศัพท์ว่าศึกษา ก็มีความหมายว่า 1) การ เล่าเรียน, การแสวงหาความรู้, 2) ความปรารถนาที่จะเป็นผู้สามารถกระทำสิ่งใด สิ่งหนึ่งได้, ความปรารถนาที่จะครอบงำ (prevail) , 3) การสอน, การฝึก, 4) วิชาหนึ่งใน 6 ของเวทวงศ์ สอนการออกเสียงถ้อยคำและกฎของการออกเสียง (euphony) , 5) มรรยาท (modesty) และความถ่อมตน (humility) ส่วนในรูป ของบาลี ² คำว่าศึกษามาจากรากศัพท์ว่า สิกฺข มีความหมายว่า ยึดมั่นในวิชา (วิสุทธิ ปาเทน) คำว่า เสชะ - ผู้ที่ยังต้องศึกษา, อเสชะ - ผู้ที่จบสิ้นการศึกษาหรือผู้ไม่ต้อง ศึกษา และคำว่า สิปปะ - สิ่งที่ต้องศึกษา ก็มาจากรากศัพท์เดียวกันนี้ ในพจนานุกรม บาลีฉบับสมาคมบาลีปกรณ์ ³ ได้ให้ความหมายว่า การเรียน (study), การฝึกฝน

¹ V.S. Apte, The Student's Sanskrit - English Dictionary, p. 553.

² หลวงเทพครุณานุกิจ, ชาตูปที่ปิกา, หน้า 405.

³ T.W. Rys Davids, Pali - English Dictionary, p. 708.

(training), และการทำควบคุมคนให้อยู่ในระเบียบ (discipline) ในพระไตรปิฎก คำว่า สิกฺขา หมายถึง อธิศีลสิกฺขา (การสมาทานในสิกขาบท), อธิจิตสิกฺขา (การบรรลุมาน), และปัญญาสิกฺขา (การทำให้แจ้งเจโตวิมุติ ปัญญาวิมุติ) ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค² อธิบายไว้ทำนองเดียวกันนี้ แฟรงกลิน อีเกอร์ตัน³ ได้อธิบายคำศึกษาว่า 1) การสอน (instructions) 3 ประการ: ถ้าสอนโดยพระวินัยก็เป็นเรื่องความประพฤติ (moral conduct) หรือ อธิศีล, ถ้าสอนโดยพระสูตรก็เป็นเรื่องความคิด (thought) และความรู้ (intellect) หรือ อธิจิต, ถ้าสอนโดยพระอภิธรรมก็เป็นเรื่องปัญญา 2) ความประพฤติ (moral conduct) คำอธิบายนี้ก็มีนัยตรงกันกับมติของพระไตรปิฎกอยู่แล้ว

เมื่อพิจารณาโดยเปรียบเทียบความหมายของคำศึกษากับ education ดังกล่าวมาแล้วนั้น เราจะพบว่ามีความแตกต่างกันอยู่บ้าง คือ education ในความหมายว่า การดึงออกนั้นรู้สึกว่าคุณลักษณะใดมีบทบาทเด่นอยู่ในค่านิยามนี้ ส่วนในความหมายว่า การนำเข้านั้นรู้สึกว่าจะมีความคิดแบบลอกทำนอง tabula rasa ปะปนอยู่ในค่านิยามอย่างไรก็ตาม เรายังไม่มีหลักฐานใด ๆ ที่พอจะระบุลงไปได้ชัดว่า การนิยามนี้ได้รับอิทธิพลมาจากความคิดดังกล่าวนี้ เพราะฉะนั้นข้อสันนิษฐานดังกล่าวจึงเป็นเพียงกลินอายที่เราสุกแล้วรู้สึกดังนั้น ส่วนคำศึกษาก็เช่นเดียวกัน คือ เรายุติว่าการนิยามจะมีสมมติฐานอยู่เบื้องหลังว่า มนุษย์มีวิชา และความสามารถจะเปลี่ยนแปลงคุณภาพของตนได้โดยลำดับ ซึ่งคุณภาพสูงสุดของมนุษย์นั้นก็คือ มีความสมบูรณ์ทางจริยะ เพราะฉะนั้นค่านิยามต่าง ๆ จึงมีลักษณะเป็นกระบวนการ (process) และจริยะ แท้จริงค่านิยามของ education

1 เสขสูตร จงฺ กิก. 20/525/261

2 วิสุทธิมรรคแปล, ภาค 1 เล่ม 1, หน้า 9.

3 Franklin Edgerton, Buddhit Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary, Vol. II.: Dictionary p. 527.

ก็มีลักษณะเป็นกระบวนการ และมีจริยะประกอบอยู่ด้วยเหมือนกัน แต่ที่ว่าระบุมั่วเพียง การสร้างอุดมคติ มิได้บังไว้มาก่อนข้างชัดเจนกว่าอย่างในคำนิยามของศึกษา อนึ่งเป็นที่น่า สังเกตว่า คำนิยามของสันสกฤตและบาลีนั้น ต่างลงรอยกันแก่ที่ว่า จริยะจะต้องมีความสำคัญ อยู่ในคำนิยามของคำนี้

5.2 ขรรษาติการศึกษาในทรรศนะของพุทธรปรัชญา

การศึกษาตามที่มีกล่าวไว้ในพระไตรปิฎก ส่วนใหญ่เป็นการศึกษาแบบศาสนา (Religious Education) แต่นี้ก็มีไค้หมายความว่า มิไค้มีการกล่าวถึงการศึกษาแบบ ชาวโลก (Secular Education) จากคำนิยามศัพท์ข้างต้น ความหมายของคำว่าศึกษา หมายถึงการศึกษาแบบศาสนา แต่ถาหากมีความหมายเป็นการศึกษาแบบชาวโลก ท่านไค้ กล่าวรวมไว้ในคำว่า สิบป หรือ ศิลปะ ซึ่งน่าจะมีความหมายรวมทั้งการศึกษาแบบศาสนา และแบบชาวโลก ในมงคัลลิตทีปนีไค้นิยามคำ สิบป ไว้ว่า "ความเป็นผู้ฉลาดในหัตถกรรม 2 อย่าง คิวสามารถแห่งศิลปะของบรรพชิตและคฤหัสถ์ชื่อว่า ศิลปะ (สิบป)" ¹ ตามคำ นิยามนี้เราจะเห็นไค้ว่า มีความหมายแคบจำกัดอยู่แค่เพียงหัตถกรรม แมจะมีลักษณะแตกต่าง กันระหว่างศาสนากับโลกก็ตาม แต่ถาเราหยิบยกเอามาพิจารณาอีกครั้งหนึ่ง เราจะพบว่า คำสิบปะและศึกษา มีรากศัพท์เดียวกัน คำว่าสิบปะ แปลว่า สิ่งที่ต้องศึกษา ตามนัยนี้เรา ก็นำขยายขอบเขตของความหมายให้กว้างออกไปอีก คือ อาคาริยศิลปะ หมายถึงสิ่งที่ต้อง ศึกษาแบบชาวโลก และอนาคาริยศิลปะ หมายถึงการศึกษาแบบศาสนา การศึกษาทั้งสอง

¹ มังคัลลิตทีปนีแปล, เล่ม 2, หน้า 23.

แบบนี้ไม่ว่าการศึกษาจะเป็นแบบอย่างใด สิ่งที่จะขาดมิได้ก็คือ จะต้องมีการริเริ่มกำกับอยู่ด้วยเสมอ ¹

อนึ่งไม่ว่าการศึกษาจะเป็นแบบใด พุทธปรัชญามีความเห็นว่าการที่ผู้ศึกษาจะบรรลุความสำเร็จในระดับใดระดับหนึ่งของการศึกษานั้น ต้องขึ้นอยู่กับความพยายามของผู้ศึกษา (Self-effort) ² ผู้ที่ทำหน้าที่เป็นครูอาจให้ข้อมูลต่าง ๆ แก่ผู้ศึกษาได้มากมาย อาจนำศิษย์เข้าไปใกล้จุดความสำเร็จได้ แต่ขั้นสุดท้ายของความสำเร็จจะต้องเป็นความพยายามของผู้เรียนเอง ³

พุทธปรัชญามีเมตาฟิสิกส์ มีญาณวิทยา มีจริยศาสตร์ เป็นของตัวเอง ปรัชญาการศึกษาซึ่งเกิดเป็นผลสืบเนื่องมาจากพุทธปรัชญาดังกล่าวนี้ จึงมีลักษณะเป็นของตนเอง และลักษณะเฉพาะตนนี้ก็คือ ธรรมชาติที่แท้จริงของการศึกษาในทฤษฎีของพุทธปรัชญา ซึ่งเราจะได้นำมาพิจารณาต่อไปตามลำดับดังนี้

ก. การศึกษาในทฤษฎีของพุทธปรัชญามีลักษณะเปิดทั่วไป ไม่เลือกชั้นวรรณะ ไม่ได้จำกัดเฉพาะบุรุษหรือสตรีเพศ การที่พุทธปรัชญายอมรับความจริงว่า มนุษย์ที่เกิดมา

¹ อณาการียสิปปะ เป็นการศึกษแบบศาสนา มีความจำเป็นทางจริยะอยู่แล้ว ส่วนอาการียสิปปะ ต้องมีจริยะกำกับไว้เช่นกัน ในมังคลัตถปิณีมีกล่าวไว้ว่า "ศิลปะของคฤหัสถ์มากชนิด ในศิลปะเหล่านั้น กิจการใดเว้นจากการเบียดเบียนชีวิตสัตว์อื่น เว้นจากอกุศลกรรม ... กิจการนั้นจัดเป็นมงคล" เรื่องเดียวกัน, หน้า 31.

² นัยพุทธภาษิต : "คนแลเป็นที่พึ่งของตน" ชุ.ธ. 25/22/31.

³ นัยพุทธภาษิต : ความเพียร เป็นหน้าที่ที่ทันท่วงทีหลายจะพึงทำเอง ตถาคต เป็นเพียงผู้ชี้ทางให้, ชุ.ธ. 25/30/43.

ล้วนแต่ตกอยู่ในห่วงแห่งทุกข์ นั่นก็แสดงว่ามนุษย์ทุกคนมีข้อบกพร่องอยู่ในตัวเอง การศึกษาจึงมีบทบาทในการให้ข้อมูลและวิธีการสำหรับกำจัดทุกข์และสร้างความสมบูรณ์ของมนุษย์¹

ข. การศึกษาของพุทธปรัชญามีลักษณะถึงประโยชน์และความสุข² ประโยชน์³ คือ 1) ประโยชน์ปัจจุบัน 2) ประโยชน์อนาคต และ 3) ประโยชน์อย่างดีและจากนัยนี้เอง การศึกษาจึงต้องแบ่งออกเป็นอนุภาควิยะ และภาควิยะคังกล่าวข้างต้น ส่วนที่ถึงถึงความสุข⁴ คือ 1) สามิสสุข สุขที่อิงวัตถุ การศึกษาต้องเป็นไปในรูปอนุภาควิยะ 2) นีรามิสสุข สุขที่ไม่อิงวัตถุ การศึกษาต้องเป็นไปในรูปอนุภาควิยะ

ค. การศึกษาของพุทธปรัชญามีทั้งเพื่อตัวเองและเพื่อผู้อื่น การศึกษาความหมายนี้สืบเนื่องมาจากความหมายของประโยชน์คังกล่าวข้างต้น คือ นอกจากพุทธปรัชญาจะแสดงประโยชน์³ แล้ว ยังแสดงประโยชน์² ไว้อีก คือ อุตตัตถ (ประโยชน์ตน) และปรัตถะ (ประโยชน์ผู้อื่นไว้วถวย)⁵ อนึ่งการศึกษาความหมายนี้ก็มิใช่เป็นมติส่วนตัว หากตีความหมายไปตามหลักฐานที่ปรากฏเป็นภูมิหลังขึ้นมาไว้ คือ ข้อความที่ว่า จงเที่ยวไปเพื่อประโยชน์ของชนหมู่มาก⁶

¹ มนุษย์ผู้สมบูรณ์ ในพระรศนะของพุทธปรัชญา คือ อรหันต์ ในทีฎฐาศีรสูตรมีกล่าววว่า การตั้งอยู่ในอรหัตตผล (เป็นพระอรหันต์) ย่อมมิได้ด้วยการศึกษาโดยลำดับ โดยการปฏิบัติโดยลำดับ ม.ม. 13/238/200.

² นัยพุทธภาษิต : "พวกเขอจงเที่ยวจาริกเพื่อประโยชน์และความสุขแก่คนหมู่มาก และความสุขแก่ชนหมู่มาก" วิ. มหา 4/32/37.

³ ประโยชน์ 3 คุ ชุ. จุ. 30/673/309.

⁴ สุข 2 อย่าง คุ องุ ทฎ 20/313.

⁵ ชุ. จุ. 30/673/309.

⁶ วิ. มหา. 4/32/37.

ง. การศึกษาในพระคัมภีร์ของพุทธปรัชญามีลักษณะเป็นการพัฒนาทั้งกายและจิต (v. supra P. 95) ความรู้ที่ได้รับตามหลักสูตรจัดเป็นพุทธศึกษา การเน้นจริยะคั่งกล่าวข้างต้น จัดเป็นจริยศึกษา เพราะฉะนั้นการเน้นเรื่องพัฒนาการก็จัดเป็นหัตถศึกษาและพลศึกษา ส่วนการพัฒนาจิตก็รวมอยู่ในความหมายของคำว่า พุทธิศึกษา เพราะฉะนั้นจุดศูนย์กลางแห่งการศึกษาแบบสากลที่เรียกว่า The four H's¹ จึงเป็นที่รับรองของพุทธปรัชญาครบถ้วนทุกประการ เป็นที่น่าสังเกตว่า ในการศึกษาแบบอนาคาริยะน่าจะยอมรับได้เพียง 2 คือ จริยะกับพุทธิ ส่วนแบบอนาคาริยะนั้นยอมรับได้หมดทั้ง 4 คือ จริยะ, พุทธิ, พล และหัตถะ การที่พุทธปรัชญารับรองว่าการศึกษามีลักษณะเป็นการพัฒนาการทางกายและทางจิตได้นั้น ก็เป็นไปตามมติเกี่ยวกับธรรมชาติของกายและจิต และทฤษฎีต่าง ๆ ที่อธิบายเกี่ยวกับชีวิตมนุษย์ (v. supra p. 94)

จ. การศึกษาในพระคัมภีร์ของพุทธปรัชญามีลักษณะเป็นกระบวนการเพิ่มพูนความรู้และประสบการณ์ตามลำดับ พระคัมภีร์นี้มีหลักฐานยืนยันจากความหมายของคำว่า ไตรสิกขา ซึ่งบางแห่งท่านเรียกว่า อนุปพพิททา (ข้อปฏิบัติตามลำดับ)² คำสอนที่มีลักษณะเป็นไปตามลำดับยังมีอีก คือ อนุปพิททา (คำสอนที่เป็นไปตามลำดับ) ในพระไตรปิฎกปรากฏว่ามีคำสอนในท่านองนี้มากมาย จะขอยกที่คัดเลือกแล้วว่าเป็นที่สุกมากแล้วไว้ในที่นี้พอเป็นตัวอย่างสักสองสามเรื่อง ในคณกโมคคัลลานสูตรพระพุทธเจ้าทรงยืนยันลักษณะของคำสอนแบบนี้ไว้ดังนี้ :

-
- ¹ The four H's
1) Heart Education	=	จริยศึกษา
2) Head Education	=	พุทธิศึกษา
3) Health Education	=	พลศึกษา
4) Hand Education	=	หัตถศึกษา

(Good, Dictionary of Education; p. 237)

² ดูชีพ บุญญาภาพ, หลักพระพุทธศาสนา, หน้า 60.

คุณพรหมณ์ เราอาจบัญญัติการศึกษาโดยลำดับ การกระทำโดยลำดับ
ในธรรมวินัยนี้ได้ เปรียบเหมือนคนฝึกม้าผู้ฉลาด ใ้มาอาชาในยตัวงามแล้ว
เริ่มต้นที่เดียว ให้ทำสิ่งที่ควรทำในบังเหียน ต่อไปจึงให้ทำสิ่งที่ควรทำ ยี่ง ๆ
ขึ้นไป ¹

ในพันทฎุมิสูตร ² พระพุทธเจ้าตรัสเรื่องการฝึกช้างเป็นลำดับ ๆ ตั้งแต่การนำ
ออกจากป่ามาเป็นลำดับ เปรียบเทียบกับการฝึกพระภิกษุ หลักฐานที่สำคัญอีกแห่งหนึ่ง
ปรากฏว่ามีอยู่ในอุปาสิสูตร ³ พระพุทธเจ้าทรงแสดงถึงกระบวนการเรียนรู้ของเด็กอ่อนนอน
หวาย ผู้คอย ๆ เจริญวัย คอย ๆ เรียนรู้เกิดประสบการณ์ทางจิตเพิ่มขึ้นโดยลำดับ จนกระทั่ง
ออกบวชแล้วบรรลุภูมิธรรมชั้นสูงทางศาสนาในที่สุด

5.3 จุดมุ่งหมายของการศึกษาในทรรศนะของพุทธปรัชญา

ขอข่ายในการพิจารณาเกี่ยวกับเรื่องนี้ เราอาจกำหนดในลักษณะที่น่าเป็นไปได้
เป็น 2 คือ 1) พิจารณาจากฝ่ายผู้รับการศึกษา 2) พิจารณาจากฝ่ายผู้ให้การศึกษา ใน
ฝ่ายแรกเราได้กล่าวมาแล้วในลักษณะของการศึกษาว่าด้วยประโยชน์และความสุข ซึ่งมีนัย
แสดงถึงจุดมุ่งหมายของการศึกษาอยู่บ้างแล้ว (v. supra p. 130) และก็เข้าใจว่า
เพียงคำว่า ประโยชน์และความสุข สองคำนี้ก็น่าจะครอบคลุมเกี่ยวกับจุดมุ่งหมายของการศึกษา
ในฝ่ายผู้รับได้ทั้งหมดแล้ว ฉะนั้นในตอนนี้จะพิจารณาจากฝ่ายผู้ให้หรือนัยหนึ่งจากฝ่าย
ศาสนา ซึ่งเปรียบเสมือนฝ่ายวางแผนการศึกษา ดังนั้นปัญหาที่น่าจะเสนอขึ้นในที่นี้ก็คือ การ

¹ คณกโมคคัลลานสูตร, ม. อ., 14/93/67.

² พันทฎุมิสูตร, ม. อ., 14/395/231-233.

³ อุปาสิสูตร อภ. ทสก. 24/99/200-206.

ศึกษามีความสำคัญอย่างไร ถ้าหากว่าค้นพบพระคัมภีร์ของพุทธปรัชญานี้ได้ การที่จะกำหนดว่าจุดมุ่งหมายของการศึกษาในพระคัมภีร์ของพุทธปรัชญาเป็นอย่างไร ก็น่าจะแจ่มแจ้งและชัดเจนมากขึ้น

5.3.1 ความสำคัญของการศึกษา

บทบาทของการศึกษามีความสำคัญอย่างไรนั้น เราจะพบในพระไตรปิฎกว่า พระพุทธเจ้าทรงยกย่องการศึกษาว่า เป็นอนุตตรริยะหนึ่งในจำนวนของอนุตตรริยะ 6 ประการ¹ ความหมายของศึกษาในที่นี้จำกัดว่าเป็นอนุตตรริยะเฉพาะไตรสิกขา ซึ่งเป็นคำสอนที่เป็นระบบทั้งหมดของพระพุทธเจ้าที่ทรงวางไว้สำหรับฝึกฝนโดยลำดับ คือ อธิศีล อธิจิต และอธิปัญญา การศึกษาแบบนี้จัดอยู่ในประเภทอนาคาริยะ การที่ทรงเน้นไว้อย่างนี้เหตุผลอย่างหนึ่งเท่าที่ เราจะสังเกตได้จากประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ก็คือ ในสมัยที่พระพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่ ศาสนายังไม่แพร่หลาย การบรรลุนิพพานของสาวกย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจของบุคคลลีลาภาพ และการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า คือ ทรงตรัสรู้ได้อย่างเหมาะสมแก่สาวกผู้ฟังได้อย่างเหมาะสมด้วยอำนาจของการตรัสรู้ แต่หลังจากพุทธปรินิพพานแล้ว ศาสนาได้แพร่หลายกว้างขวาง คำสอนของพระพุทธเจ้ายังคงมีอยู่เป็นตัวแทนในรูปของปริยัติ ผู้ประสงค์จะปฏิบัติเพื่อบรรลุผลคือปฏิเวธนั้น จะต้องผ่านปริยัติเป็นบันไดขั้นต้น ซึ่งต้องอาศัยการศึกษา แม้จะเป็นการศึกษาเพียงเพื่อการปฏิบัติโดยเฉพาะก็ตาม (v. infra p. 140)

ในมโนรถปฎิณี อรรถกถาอังคตตรนิกาย เราได้พบว่า ได้เคยมีการถกเถียงกันมาแล้วในระหว่างพระเถระว่า หลัก 3 ประการ คือ ปริยัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธนั้น หลักใดมีความสำคัญ ฝ่ายนิยมการปฏิบัติก็อ้างพระสูตรว่า

¹ อนุตตรียสูตร, องฺ ฎก 22/301/335 อนุตตรีย 6 ประการ คือ ทัสสนานุตตรียะ, ส่วนานุตตรียะ, ลาภานุตตรียะ, ลิกขานุตตรียะ, ปาโรจิริยานุตตรียะและอนุสสวนานุตตรียะ.

"คุณรสัททะ พระเถระทั้งหลายในศาสนาี้แล พึงดำรงอยู่โดยชอบ โลกก็ไม่พึง
 ศูนย์จากพระอรหันต์ทั้งหลาย มหาราชา ศาสนา ของพระศาสดามีการปฏิบัติเป็นมูล แะไปได้
 เพราะการปฏิบัติ ทรงอยู่ได้เพราะการปฏิบัติ" ¹ ฝ่ายขัณมกถิกสนับสนุนปริยัติ ก็ยกพระสูตร
 ขึ้นมาสนับสนุนมติของพวกตนว่า

สูตรทั้งหลายยังตั้งอยู่เพียงใด วินัยยังรุ่งเรืองอยู่เพียงใด สัตว์โลก
 ทั้งหลายย่อมเห็นแสงสว่างเพียงนั้น เหมือนตะวันขึ้นไปสูง ๆ เมื่อไม่มีพระสูตร
 ทั้งหลาย ทั้งวินัยก็เลอะเลือน ความมืดจกมีในโลก เหมือนตะวันตกดิน เมื่อ
 พระสูตรอันบุคคลรักษาอยู่แล้ว การปฏิบัติย่อมเป็นอันเขารักษาด้วย ผู้มีปัญญา
 ตั้งอยู่ในการปฏิบัติ จะขจัดกิเลสจากเพราะเกษมจากโยคะไม่ได้ ²

มติสรุปของอรรถกถาเห็นว่าปริยัติมีความสำคัญเป็นเบื้องต้น โดยกล่าวว่า

เหมือนอย่างว่า ฝูงโคตั้งร้อยหรือพันก็ดี เมื่อไม่มีแม่โคผู้รักษาประเวณีแล้ว
 วงศ์ประเวณีก็ไม่สืบต่อไปได้ฉันใด แม้เมื่อมีพระพวกปรารภวิบัติสนาตั้งร้อยทั้ง
 พันก็ตาม เมื่อปริยัติไม่มี ขึ้นชื่อว่าวงการแห่งตลอดคอรियมรรคก็มีไม่ได้ฉันนั้น และ
 เมื่อจาริกอักษรไว้บนหลังหินเพื่อให้รู้ชุมทรัพย์ อักษรยังทรงอยู่เพียงใด ชุม
 ทรัพย์ยังไม่เป็นอันหายไปเพียงนั้น ฉนโค เมื่อปริยัติทรงอยู่ พระศาสนายัง
 ไม่อันตรธานโดยแท้ ³

¹ ทวี นาคประทีป, มนโรดปุรณี อธิบายบาลีในอังคุตตรนิกาย, เล่ม 1, หน้า 225.

² เรื่องเดียวกัน.

³ เรื่องเดียวกัน.

การยอมรับปริยัติคัมภีร์ก็คือ การยอมรับความสำคัญของการศึกษานั้นเอง

5.3.2 จุดมุ่งหมายของการศึกษาในพระสนะของพุทธปรัชญา

ก. มองจากแง่ของศาสนาหรือผู้ให้การศึกษา หัวข้อที่น่าเป็นไปได้เกี่ยวกับเรื่องนี้ กำหนดได้เป็น 3 หัวข้อ คือ

- (1) การศึกษาเพื่อความตั้งมั่นของศาสนา
 - (2) การศึกษาในฐานะเป็นเครื่องมือสอบสวนคำสอน
 - (3) การศึกษาเพื่อประโยชน์ในการเผยแผ่ศาสนา
- (1) การศึกษาเพื่อความตั้งมั่นของศาสนา:

ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นว่า ในสมัยพุทธกาลและหลังพุทธกาลนั้น วิธีการเพื่อการบรรลุธรรม มีความแตกต่างกัน (v. supra p. 133) ความจำเป็นในการศึกษาเพื่อปฏิบัติธรรม จึงเกิดขึ้น แท้จริงความจำเป็นดังกล่าวก็ได้เกิดขึ้นเพราะเหตุนี้โดยเฉพาะ จุดมุ่งหมายในการที่จะธำรงคำสอนหรือหลักศีลธรรมสำหรับอนุชนต่อไปก็เป็นอีกเหตุหนึ่งด้วย ในสมัยพุทธกาลเองก็ได้มีการรวบรวมพุทธวจนะกันบ้างแล้ว¹ และปรากฏว่าได้มีการศึกษาเล่าเรียนทรงจำกัน ซึ่งเป็นผลดีในการทำสังคายนาต่อ ๆ มา มีหลักฐานอยู่ในอินทรียวรรคที่ 1 อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต พระพุทธเจ้าตรัสถึงความตั้งมั่นของพระศีลธรรมว่า

กุฎกริกขุทั้งหลาย ธรรม 4 ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อความตั้งมั่น เพื่อความไม่ผันเพี้ยน เพื่อความไม่เสื่อมสูญแห่งพระศีลธรรม 4 ประการเป็นใจ

¹ ตัวอย่างการรวมหมวดธรรมในสังคีตีสุตต และทสุตตรสุตต กุพระไตรปิฎก เล่ม 9 ที่มณิกาย สีลขันธวรรค.

คุณภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมเล่าเรียนพระสูตรอันเล่าเรียน
มาด้วยดี ด้วยบทพยัญชนะอันตั้งไว้ด้วยดี แม้อรรถแห่งบทและพยัญชนะที่ตั้งไว้
คือ ย่อมมีนัยดีไปด้วย คุณภิกษุทั้งหลาย นี้เป็นธรรมข้อที่ 1 ...

อีกประการหนึ่ง ภิกษุเป็นผู้ว่าง่าย ประกอบด้วยธรรมให้เป็นผู้ว่าง่ายเป็น
ผู้อดทน รับคำพราศอนโดยเคารพ คุณภิกษุทั้งหลาย นี้เป็นธรรมข้อที่ 2 ...

อีกประการหนึ่ง ภิกษุเหล่าใดเป็นพหูสูต เล่าเรียนนิกาย ทรงธรรม ทรง
วินัย ทรงมาติกา ภิกษุเหล่านั้นบอกสูตรแก่ผู้อื่นโดยเคารพ เมื่อภิกษุเหล่านั้น
มรณภาพลง พระสูตรย่อมไม่ขาดมูลเคิม ย่อมเป็นที่พึ่งที่อาศัย คุณภิกษุทั้งหลาย
นี้เป็นธรรมข้อที่ 3

อีกประการหนึ่ง ภิกษุทั้งหลายเป็นผู้เป็นพระเถระ เป็นผู้ไม่มักมาก ไม่ประพฤติ
ย่อหย่อน ทอดธุระในการก้าวลง เป็นหัวหน้าในวิเวก ประรภความเพียรเพื่อ
ธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งซึ่งธรรมที่ยังไม่
ได้ทำให้แจ้ง หมั่นผู้เกิดมาภายหลังยอมคำเ็นไปตามอย่างภิกษุเหล่านั้น ...
นี้เป็นธรรมข้อที่ 4 ... 1

(2) การศึกษาในฐานะเป็นเครื่องมือสอบสวนคำสอน:

ในบทที่ 3 ว่าด้วยญาณวิทยา ได้กล่าวถึงปัญหาเกี่ยวกับประกาตินิยม
(Authoritarianism) ว่า พุทธปรัชญาได้รับรองประกาตินิยมทั้งในแง่ของคัมภีร์และบุคคลโดย
ปราศจากเหตุผลรุนแรงของตนเอง ประกาตินิยมจะมีอิทธิพลอย่างเด่นชัดอยู่ในศาสนาที่มีการ
สืบทอดอำนาจเป็นบุคคลหรือกลุ่มบุคคล หรือในศาสนากฎมนิยมที่ยกคัมภีร์ขึ้นเป็นหลักฐานเด็ด
ขาด ลักษณะเช่นนี้ย่อมปิดกั้นเสรีทางความคิดอย่างเห็นได้ชัด แต่พุทธศาสนาตั้งเดิมมิได้

¹ อินทริยวรรคที่ 1 อง จตุก. 21/160/174.

มีการสืบทอดตัวแทนเช่นนั้น และก็มีได้เป็นเทวนิยมดังกล่าว พระพุทธเจ้าทรงมอบให้คำสอน คือ ธรรมและวินัยเป็นตัวแทน แต่ก็มีได้ถือว่าเป็นกฎเกณฑ์ตายตัวเด็ดขาด พระองค์ทรงมอบอำนาจของการพิจารณาวินิจฉัยให้แก่คณะสงฆ์ โดยทรงแนะนำให้มีการศึกษาเป็นพื้นฐาน เพื่อให้ได้รับข้อยุติอันถูกต้องในการวินิจฉัย ดังนั้นการศึกษาเพื่อให้เกิดพหุสูตรร่วมกันในการดำเนินการวินิจฉัย จึงอำนวยความสะดวกอย่างมากในแง่นี้ ในสังยุตตนิกายวรรค พระพุทธเจ้าทรงแนะนำทางนี้ไว้ เรียกว่า มหาปเทศ 4 ครั้ง¹

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ฟังกล่าวอย่างนี้ว่า กูรอรากุโส ข้าพเจ้าได้สลับมาได้รับมาเฉพาะพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า นี่เป็นธรรม นี่เป็นวินัย นี่เป็นคำสอนของพระศาสดา กูรภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายไม่ฟังยินดี ไม่ฟังคัดค้านคำกล่าวของภิกษุนั้น ครั้นแล้วฟังเรียนบทและพยัญชนะเหล่านั้นให้ดี แล้วฟังเทียบเคียงในพระสูตร สอบสวนในพระวินัย บทและพยัญชนะเหล่านั้นเทียบเคียงกันไม่ได้ในพระสูตร สอบสวนกันไม่ได้ในพระวินัย ในข้อนี้ฟังสันนิษฐานได้ว่านี่ไม่ใช่คำสอนของพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าแน่แท้ ภิกษุนี้รับมาผิดแล้ว เธอทั้งหลายฟังหึ่งคำนี้เสียที่เสีย

อนึ่ง ... ถ้าเทียบเคียงกันในพระสูตร สอบสวนในพระวินัย บทและพยัญชนะเหล่านั้น เทียบเคียงกันได้ในพระสูตร สอบสวนกันได้ในพระวินัย ฟังสันนิษฐานว่า นี่เป็นคำสอนของพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า และภิกษุนี้รับมาดีแล้ว กูรภิกษุทั้งหลาย นี่เป็นมหาปเทศที่ 1 เธอทั้งหลายฟังจำไว้¹

¹ สังยุตตนิกายวรรค องุ จตุกก, 21/180-195-197.

ในมหาปเทศอีก 3 ข้อ ก็มีข้อความทำนองเดียวกัน คือ 'ไม่ว่าจะได้ยินมาว่าผู้ใด เป็นพหูสูต ชำนาญในนิกาย ทรงธรรม ทรงวินัย ทรงมาติกา กล่าวว่าเป็นธรรม นี่เป็น วินัย อย่างไรก็ตาม อยาฟังคักคาน ทรงแนะให้ศึกษาเทียบเคียงกันคู้ทั้งในพระสูตรและวินัย คูกอน จึงคอยยอมรับ หลักฐานคังกล่าวมานี้ได้แสดงให้เห็นว่า จุดมุ่งหมายเพื่อสอบสวนคำสอน นี้ก็น่าจะเป็นแรงจูงใจ สำหรับการศึกษาคืออีกประการหนึ่ง

(3) การศึกษาเพื่อประโยชน์ในการเผยแผ่ศาสนา:

การเผยแผ่ศาสนาจำเป็นต้องเตรียมบุคคลที่เหมาะสม การศึกษาในอารามได้ พัฒนาขึ้นในรูปของมหาวิทยาลัย เช่น นาลันทา ก็เกิดขึ้นด้วยความมุ่งหมายคังกล่าวนี้เอง เรา อาจแบ่งหัวข้อสำหรับจุดมุ่งหมายนี้ได้เป็น 2 หัวข้อ คือ 1) เพื่อให้เกิดความเข้าใจลัทธิ ของตน และสามารถอธิบายให้ผู้อื่นฟังได้อย่างถูกต้อง, 2) เพื่อเป็นที่ตั้งแห่งศรัทธาที่เรียก ว่า สังฆโศภณ

ประการที่ 1 : เหตุผลเกี่ยวกับเรื่องนี้ก็เป็นเหมือนอย่างทีพระพุทเจ้าทรงตรัส ไว้ในโคตมสูตรว่า "คุกรภิกษุทั้งหลาย เราบุญควยปัญญาอันยิ่งแล้วจึงแสดงธรรม ไม้รู้ไม้ แสดง" ¹ อีกแห่งหนึ่งในทตสูตร ทรงตรัสไว้อีกว่า "คุกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัย นี้ เป็นผู้รับฟัง 1, ให้ผู้อื่นรับฟัง 1, เรียนคี่ 1, ทรงจำไว้คี่ 1, ฐเอง 1, ให้ผู้อื่นรู้เอง 1, เป็นผูจฉลาดค่อสิ่งทีมีประโยชน์และไม้มีประโยชน์ 1, ไม้กอการทะเลาะ 1, คุกรภิกษุ ทั้งหลาย ภิกษุประกอบควยธรรม 8 ประการนี้แล ควรเป็นทตได้" ² คำว่า ทต คือ ธรรม- ทต เป็นผู้เผยแผ่ศาสนา องค์ประกอบของท่านเหล่านี้ทีสำคัญอันหนึ่งก็คือ เป็นพหูสูต ซึ่งจะ เกิดขึ้นค็จากการศึกษา ความจำเป็นในการเผยแผ่ทีตองอาศัยผู้ทีทรงความรู้นี้ก็เพราะ "ปุกุขนในโลกนี้ ไม้ค็เห็นพระอรិยะ ไม้ค็ฝึกในธรรมของสัตบุรุษ ยอมไม้รู้จักธรรมทีควรเสพ

¹ โคตมสูตร อง คิก. 20/565/311.

² ทตสูตร อง อฏฐก. 23/106/173.

ไม่รู้จักกรรมที่ไม่ควรเสพ ไม่รู้จักกรรมที่ควรคบ ไม่รู้จักกรรมที่ไม่ควรคบ ก็เสพกรรมที่ไม่ควรเสพ ไม่เสพกรรมที่ควรเสพ คบกรรมที่ไม่ควรคบ ไม่คบกรรมที่ควรคบ กรรมที่ไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร ไม่น่าชอบใจ ก็เจริญยิ่ง กรรมที่น่าปรารถนา ที่น่าใครที่หน้าชอบใจ ก็เสื่อมไป ซ่อนเพราะเหตุไร คุณกริกษุทั้งหลาย เพราะปฏุนมิได้รู้ถูกต้อง" ¹

ประการที่ 2 : ในพระไตรปิฎกมีกล่าวถึงการศึกษว่า พระเถระผู้มีการศึกษาคือยอมเป็นแบบอย่างแก่ภิกษุอื่น ๆ ² การศึกษาทำให้เป็นที่เคารพยกย่องของเพื่อนพรหมจรรย์ ³ การศึกษาเป็นลักษณะแห่งศรัทธาของผู้มีศรัทธา ⁴ เท่าที่นำมากล่าวไว้นี้ จะเห็นได้ว่า ผู้ที่มีการศึกษานั้นเป็นสังฆโสภณ เป็นที่ตั้งแห่งศรัทธา อำนวยประโยชน์แก่การเผยแผ่คำสอนได้เป็นอย่างดี พุทธภาษิตอีกแห่งหนึ่งที่สนับสนุนคตินี้ มีปรากฏในอังคุตตรนิกาย จตุกนิบาต สังฆโสภณสูตรว่า "บุคคลใดเป็นผู้ฉลาด แก่กล้า เป็นพหูสูต เป็นผู้ทรงธรรมสมควรแก่กรรม บุคคลเช่นนั้น เราเรียกว่ายังหมู่ให้งาม" ⁵

ข. มองจากแง่ของผู้รับคำสอน หัวข้อที่น่าเป็นไปได้เกี่ยวกับเรื่องนี้ กำหนดได้เป็น 2 หัวข้อ คือ

- (1) การศึกษาในฐานะเป็นอุปกรณ์สำหรับการปฏิบัติธรรม
- (2) การศึกษาในฐานะเป็นอุปกรณ์สำหรับการดำรงชีพ

¹ มหาธรรมสมათานสูตร ม.ม., 12/522/463-464.

² บังกชาสูตร อง. ติก., 20/531/270.

³ อง. ปญจก. 22/87/113.

⁴ สุกขิสฺสูตร อง. เอกาทสก., 24/221/357.

⁵ สังฆโสภณสูตร อง. จตุกก., 20/7/8.

(1) การศึกษาในฐานะเป็นอุปกรณ์สำหรับการปฏิบัติธรรม: หลัก 3 ประการ ของพุทธปรัชญาที่เรียกว่า ไตรสิกขานั้น มีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด คือ ปริยัติ หรือความรู้ที่ได้รับจากการศึกษาเป็นจุดเริ่มต้น ปฏิบัติ เป็นการนำเอาความรู้นั้นมาประยุกต์ ให้เหมาะสมกับตน หรือ อาจกล่าวได้อีกนัยหนึ่งว่า เป็นการทดสอบความรู้ด้วยการกระทำ ผลที่ได้รับย่อมเป็นเครื่องยืนยันว่า ความรู้นั้นเป็นจริงสมตามข้ออ้างของธรรมคุณว่า เอหิภัส- สิโก (ควรเรียกให้มากู้ได้) โอบนอิโก (ควรน้อมเข้ามาในตน) ปัจจัตต เวทิตัพโพ วิญญูติ (ผู้ทราบได้เฉพาะตน) ดังนี้หรือไม่ หลักไตรสิกขาเริ่มต้นด้วยปริยัติ นี้ก็หมายความว่า การศึกษาต้องเป็นเบื้องต้นของการปฏิบัติธรรม จะศึกษามากหรือน้อยก็ตามก็ต้องถือว่า มีความจำเป็นสำหรับการปฏิบัติทั้งนั้น การปฏิบัติธรรมโดยไม่เริ่มต้นด้วยการศึกษานั้น ยังมองไม่เห็นว่าจะเกิดขึ้นได้ในอภัสสุตสูตร มีเรื่องเล่าว่า ภิกษุรูปหนึ่งแอบฟังพระพุทธเจ้าตรัสสอน ธรรม พระพุทธเจ้าทรงทราบ จึงตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า "เธอจงเรียน จงเล่าเรียน จง ทรงจำธรรมปริยายนี้ไว้เถิด เพราะธรรมปริยายนี้ประกอบด้วยประโยชน์ เป็นเบื้องต้นแห่ง พรหมจรรย์" ¹

อนึ่งการศึกษาในแง่นี้คลุมไปถึงการศึกษาให้เกิดความรอบรู้ในธรรมอันเป็นทาง (ธมฺโม ปโต) ซึ่งเป็นธรรมที่ควรค่าเป็นตาม และ ธรรมนอกทาง (ธมฺโม อูปโต) ซึ่ง เป็นอธรรมที่ไม่ควรค่าเป็นตาม ² รู้จักเลือกธรรมมาปฏิบัติให้เหมาะสมกับตน ³ สามารถ ปรับความเห็นให้ถูกต้อง ⁴ รู้ความเจริญและความเสื่อม ⁵ รู้สิ่งที่เป็นสาระและสิ่งที่เป็น

¹ อภัสสุตสูตร ส. สฟา. 18/164/101.

² นัยสังกัจจายก, 28/92/31.

³ นัย มหาขัมมสมาทานสูตร ม.ม. 12/522/463.

⁴ นัย นทีสูตร ส. ข. 17/237 และมิจฉัตตสูตร อ. ทสก. 24/103/209.

⁵ นัย ชุ. ธ. 25/30/44.

อสาระ¹ ระบุประโยชน์และสิ่งที่ไม่ใช่ประโยชน์² เป็นต้น ในพราเภทสุตต นิกายที่ 10 กล่าวว่าการศึกษาก็คือการฝึกตน เพื่อสอบตน เพื่อให้ตนปรินิพพาน³ กล่าวโดยสรุป การศึกษาเพื่อเป็นอุปกรณ์สำหรับการปฏิบัติธรรมนี้ ผู้ศึกษาจะได้รับความรู้ที่เหมาะสมกับการปฏิบัติ ตั้งแต่ขั้นต่ำจนถึงขั้นสูง ผู้ศึกษาทั้งฝ่ายศาสนาและฝ่ายโลกจะแสวงหาความรู้^{๒๒}นี้โดยการศึกษาตามความสามารถ

(2) การศึกษาในฐานะเป็นอุปกรณ์สำหรับการดำรงชีพ การศึกษาในแง่นี้เน้นหนักในเรื่องวิชาการทางโลก มุ่งหมายเพื่อให้มีความสามารถ มีความรู้ในศิลปะวิทยา สามารถดำรงชีพได้อย่างมีความสุข ความสุขแบบนี้เป็นสามีสสุข (สุขที่อิงอาศัยวัตถุ) ของคฤหัสถ์ ความชำนาญในศิลปะวิทยาอย่างใดอย่างหนึ่งที่ได้รับจากการศึกษาจะเป็นอุปกรณ์ให้ได้รับความสุขนี้มา ในมุสิกชาคกได้กล่าวถึงการศึกษาในแง่นี้ไว้ว่า "บุคคลควรเรียนวิชาที่ควรเรียนทุกอย่าง ไม่ว่าจะเร็ว ค็ หรือปานกลางก็ตาม บุคคลควรรู้ประโยชน์ของวิชาที่เรียนทุกอย่าง แต่ไม่ควรประกอบทั้งหมด ศิลปะที่ศึกษาแล้วนำประโยชน์ให้ในเวลาใด แม้เวลานั้น ย่อมมี"⁴

ความสำคัญของข้อความนี้ก็คือน่าเรียนวิชาที่ "ควร" เรียน แต่การจะให้เกิดความชำนาญในวิชาทุกอย่างนั้น ย่อมเป็นไปได้ ศิลปะที่ศึกษาแล้วอาจจะเป็นประโยชน์ในกาละเทศะใดก็ได้เสมอ คำว่า ศิลปะ (ศิลปะ) ในแง่นี้ถ้าหากจะหมายรวมถึง อนาคตาวิยศิลปะ (v. supra p. 128) ด้วย ก็พึงเข้าใจว่าหมายถึงวิชาที่สมควรกับอนาคตาวิยบุคคล อันหมายถึง

¹ นัย ช. ข. 25/11/14.

² นัย ปัญหาสูตร อง จตุกก., 21/42/54 (อนตฺถํ ปรีวชฺเชติ อตฺถํ คณฺหาติ ปญฺธิโต).

³ พราเภทสุตตนิเทศที่ 10 ช. มหา 29/408/249.

⁴ มุสิกชาคก ช. ชา. 27/817/181.

ถึงทัตถโกศล ได้แก่วรรณคดีในทัตถกรรม (v. supra ibid) ตามแบบของบรรพชิต ซึ่งในมังคลัตถที่ปนีได้ยกตัวอย่างว่า "ในการทำงานอะไรที่จะพึงช่วยกันทำทั้งสูงทั้งต่ำ" ของเพื่อนพรหมจารีด้วยกัน ประกอบด้วยปัญญาเครื่องสอบสวน อันเป็นอุบายในการทำงานที่จะพึงช่วยกันทำ อาจทำ อาจจัดได้ ... ภิกษุเป็นผู้ขยัน ฯลฯ อาจจัดได้แม้ใด ธรรมเมธีชื่อว่า นาดกรณธรรม ดังนี้ชื่อว่า ศิลปะของบรรพชิต¹ ทานใดอธิบายเพิ่มเติมไว้ว่า งานที่พึงช่วยกันทำนั้น เช่น การเย็บจีวร งานฉาบปูนพระเจดีย์ โรงอุโบสถ เป็นต้น² นี้ก็เป็นวิชาที่ควรศึกษาเพื่อการดำรงชีพอย่างบรรพชิต

5.4 องค์ประกอบของการศึกษา

องค์ประกอบที่สำคัญในกระบวนการของการศึกษา อาจแบ่งได้เป็น 5 ดังนี้คือ 1) จุดมุ่งหมาย, 2) ครู (และคุณสมบัติของครู), 3) ผู้ศึกษา (และคุณสมบัติของผู้ศึกษา), 4) หลักสูตร, 5) เวลาที่ใช้ในการศึกษารวมทั้งอุปกรณ์การศึกษา สำหรับจุดประสงค์ในที่นี้จะเลือกนำมาพิจารณาเฉพาะที่เกี่ยวข้องกับอุดมคติ (ideal) ของพระพุทธปรัชญา คือ จุดมุ่งหมาย, ครู, ผู้ศึกษา, หลักสูตร สำหรับจุดมุ่งหมายนั้น เราได้พิจารณากันไว้แล้ว เพราะฉะนั้นเรื่องที่จะนำมาพิจารณาในที่นี้ก็คือ ครู, นักเรียน, และหลักสูตร ส่วนเวลาและอุปกรณ์การศึกษา จะนำมาพิจารณาไว้ในตอนที่ว่าด้วยการเรียนและการสอน

¹ มังคลัตถที่ปนีแปล, เล่ม 2, หน้า 24.

² เรื่องเดียวกัน.

5.4.1 ครูและคุณสมบัติของครู

คำว่า ครู นั้น มีคำที่ใช้ในความหมายนี้ 4 คำ คือ 1) อุปัชฌายะ แปลว่า ผู้เข้าไปเฝ้า¹ หมายความว่า ผู้เข้าไปเฝ้า (หรือผู้ดู) ความดีชั่วของศิษย์² ริส เควิดส์ แปลคำนี้ว่า Spiritual teacher (ครูทางวิญญาณ) หรือ Preceptor (ผู้สั่งสอน)³ 2) อาจารย์ยะ แปลว่า บุคคลอันศิษย์พึงประพฤติกโดยเอื้อเพื่อ⁴ คำนี้มักใช้เป็นไวพจน์ของคำอุปัชฌายะ 3) สัตถา แปลว่า ผู้สั่งสอน ริส เควิดส์ แปลคำนี้ว่า teacher หรือ Master⁵ ตามประเพณีชาวพุทธถือว่า พระพุทธเจ้าทรงเป็นบรมครูของโลก (สตุถา เทวมานุสสุสาน) 4) ครู หรือครุ แปลว่า ผู้ควรเคารพ หรือ นัก หมายถึงผู้ควรเคารพทั้งสิ้น มีมารคา บิคาเป็นต้น⁶

เราอาจประมวลความหมายทั้งหมด เพื่อแสดงความหมายของคำว่า ครู ในแง่ของการนิยามศัพท์ได้ว่า ครูคือผู้สอนและผู้ดูแลความดีความชั่วของศิษย์ เป็นผู้ที่ศิษย์ควรให้ความเคารพและประพฤติกโดยเอื้อเพื่อ

¹ พระบรมวงศ์เชอกรมพระจันทนบุรีนฤนาถ, ปทานุกรม บาลี-ไทย-อังกฤษ สันสกฤต, หน้า 161.

² หลวงเทพครุณานุกิษฏ, ชาติปุทีปิกา, หน้า 154.

³ T.W. Rhys Davids, op.cit., p. 141.

⁴ พระบรมวงศ์เชอกรมพระจันทนบุรีนฤนาถ, เรื่องเคิม, หน้า 111.

⁵ T.W. Rhys Davids, op.cit., p. 674.

⁶ หลวงเทพครุณานุกิษฏ, เรื่องเคิม หน้า 6 บางมติเพิ่มเติมความหมายอีกว่า ครูมาจาก คร ในความหมายว่า เชิดชู (ศิษย์) และมาจาก คุ ในความหมายว่า กลาวหรือเปล่ง (คือเป็นผู้สั่งสอนอบรมศิษย์) พระธรรมปิฎก, บทสร้างนิสสัย, หน้า 374.

ท่านพุทธทาสภิกขุ มีความพอใจที่จะนิยามความหมายของคำว่า ครู ว่า (ผู้นำในทางวิญญาน ... เพราะเป็นแสงสว่างส่องทางแก่วิญญานของสัตว์โลกให้รู้จักทางเดินไปสู่จุดหมายที่พึงปรารถนา" ¹ และท่านได้วิจารณ์ความหมายของคำ อุปัชฌายะว่า "ครู ในความหมายโบราณนั้น มีความหมายยิ่งไปกว่าคำ อุปัชฌาย์ คำว่าอุปัชฌาย์ ในหนังสือเก่า ๆ แม้ในหนังสือฝ่ายสันสกฤต เขาใช้เรียกอาจารย์สอนวิชาศัพท์ยังมี เช่น วิชาคนตรี คนที่เป็นอาจารย์สอนวิชาคนตรี ก็ยังถูกเรียกว่า อุปัชฌาย์ ดังนั้นนี่นี้ แสดงว่า คำว่า ครูนั่น ยังมี ความหมายไปไกลกว่าคำอุปัชฌาย์ด้วยซ้ำไป" ² มตินี้ดูเหมือนว่าจะพยายามยกฐานะของครูในแง่ที่เป็นอัครมคฺติ เช่นเดียวกับฐานะของบรมครู (พระพุทธเจ้า) ผู้เป็นแบบอย่างของครู ตามความเชื่อของชาวพุทธ แท้ก็เป็นมติที่น่าพิจารณา

ในคัมภีร์วิสุทฺธิมรรคคีติว่า ครู เป็นกัลยาณมิตรของศิษย์ เพราะฉะนั้นท่านจึงนำเอาคุณสมบัติของความเป็นมิตรในอังกุตรนิกาย สัตตกนิบาต ³ มากำหนดเป็นคุณสมบัติของครูไว้ว่า "ปิโย ครุภาวนีโย วตฺตา จ วจนฺนุชโม คมฺภีรญฺจ กถํ กตฺตา โน จฺจฺจาเน นินฺยชนเย" ⁴ ตามข้อความนี้ เราจะได้คุณสมบัติครูเป็นเทอมทางวิชาการ 7 ประการ ⁵ ดังนี้:

1 พุทธทาสภิกขุ, พุทธิกิจริยธรรม, หน้า 439,

2 เรื่องเดียวกัน.

3 สขสุตรที่ 2 อง สตฺตา, 23/34/35.

4 วิสุทฺธิมรรค, บาดิภาค 1, หน้า 123.

5 เนื่องจากคำแปลในวิสุทฺธิมรรคฉบับแปล ของมหามกุฏราชวิทยาลัยไม่ชัดเจนพอ จึงได้ฉบับภาษาบาลี และใช้คำแปลอธิบาย ของท่านพระราชวรมุนี ซึ่งมีความชัดเจนกว่า และอธิบายไต่กระชั้นไม่ยาวความเกินไป (ดู พระราชวรมุนี, พจนานุกรมพุทธศาสตร์, หน้า 170).

1. บีโย - นารัก ในฐานะเป็นที่สบายใจและสนิทสนม ชวนให้อยากเข้าไปปรึกษา
ไต่ถาม
2. ครู - นำเคารพ ในฐานะประพาศิสมควรแก่ฐาน ให้เกิดความรู้สึกอบอุ่นใจ
เป็นที่พึ่งได้ และปลอดภัย
3. ภาวนีโย - นายกอง ควรเอาอย่าง ในฐานะทรงคุณคือ ความรู้และภูมิ
ปัญญาแท้จริง ทั้งเป็นผู้ฝึกอบรมและปรับปรุงตนเองอยู่เสมอ
4. อุตฺตา - รู้จักพูด รู้จักชี้แจงให้เข้าใจ รู้ว่าเมื่อไรควรจะใช้อย่างไร
คอยแนะนำว่ากล่าวตักเตือน เป็นที่ปรึกษาที่ดี
5. วจนฺกุชโม - อคทนต่อถ้อยคำ คือ พร้อมที่จะรับฟังคำปรึกษาซักถามทุกอย่าง
อยู่เสมอ อคทน ฟังได้ไม่เบื่อ
6. คมฺภีรญฺจ กถิ กตุตา - กล่าวชี้แจงแถลงเรื่องต่าง ๆ ที่ลึกซึ้งได้
7. โน จญฺฐาเน นิโยชเย - ไม่แนะนำในเรื่องเหลวไหลหรือชักจูงไปในทาง
เลื่อมเสียด

กัลยาณมิตร ประกอบด้วยคุณสมบัติเช่นนี้ เป็นผู้ที่ศิษย์ควรเข้าไปนั่งใกล้ แม้จะถูก
ขับไล่ออก (ก็มีควรหลีกเลี่ยงไปตามคำขับไล่ออก) ¹

ในลิตกาลสูตร ² พระพุทธเจ้าทรงแนะนำว่า ครู เป็นที่กษณทิต ควรสงเคราะห์ศิษย์
5 ประการดังนี้

- 1) ฝึกฝนแนะนำให้เป็นคนดี
- 2) สอนให้เข้าใจแจ่มแจ้ง

¹ สขสูตรที่ 2, องฺ สตุตฺก. 23/34/35.

² ลิตกาลสูตร, ที. ปา. 11/200/170.

- 3) สอนศิลปวิทยาให้สิ้นเชิง
- 4) ยกย่อง (ศิษย์) ให้ปรากฏแก่หมคณะ
- 5) ช่วยคุ้มครองเป็นที่พึ่งพำนัก (แก่ศิษย์) ในทิศทั้งหลาย

ความสำคัญของครูในฐานะเป็นกัลยาณมิตรนั้น มีความสำคัญต่อศิษย์มาก เพราะสามารถนำศิษย์ให้มีความประพฤติเรียบร้อยได้ในเบื้องต้น ก่อนการที่จะนำเข้าสู่วิชา เพราะฉะนั้นในอภิสุตต พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า "ความเป็นผู้มีมิตรดี เป็นอาหารของศีล" ¹ และในการนำศิษย์เข้าสู่วิชานั้น ครูก็จะสามารถจูงศิษย์ให้ก้าวขึ้นสู่บันไดแห่งความรู้โดยลำดับได้โดยไม่ยาก ในวิมุตตีสุตต พระพุทธเจ้าทรงตรัสไว้ว่า "คุณภิกษุทั้งหลาย พระศาสดาหรือเพื่อนสหธรรมจารีผู้อยู่ในฐานะครูบางรูป แสดงธรรมแก่ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เชื่อยอมเข้าใจธรรมในธรรมนั้น ... เมื่อเชื่อเข้าใจธรรม เข้าใจธรรม ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อเกิดปราโมทย์แล้ว ย่อมเกิดปีติ เมื่อเกิดปีติกายย่อมสงบ ผู้มีกายสงบย่อมได้เสวยสุข เมื่อมีสุขจิตย่อมตั้งมั่น" ² พุทธพจนดั่งกลาวนี้ แม้จะเป็นเรื่องทางศาสนา แต่ก็มีนัยยืนยันมติที่ว่า กัลยาณมิตรของครูมีความสำคัญต่อศิษย์ทั้งในค่านอาจารย์ (ความประพฤติ) และในค่านวิชาการ

การศึกษาในทรรศนะของพุทธปรัชญาไม่ได้เริ่มขึ้น ณ สถานที่ศึกษา แต่เริ่มมาตั้งแต่บ้านแล้ว พุทธภิกษุที่ให้การรับรองว่า มารดา บิดา เป็นบูรพาจารย์ของบุตร ³ ย่อมเป็นเครื่องยืนยันมตินี้ได้เป็นอย่างดี

เป็นที่น่าสังเกตว่า ความหมายของคำว่าครู มิได้จำกัดอยู่เพียงแค่ว่าผู้ที่ทำหน้าที่สอนในสถานที่ศึกษา นอกจากหมายถึงมารดา บิดา ยังหมายรวมไปถึงผู้ที่ทำหน้าที่เผยแผ่ศาสนา

¹ อภิสุตต, องุ ทสก. 24/73/139.

² วิมุตตีสุตต, องุ ปญจก. 22/26/21.

หรือธรรมทูตอีกด้วย ในพุทธสูตร¹ พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญท่านพระสารีบุตรว่า ควรไป
เป็นทูตไค เพราะท่านมีคุณสมบัติเหมาะสม 8 ประการ คือ 1) เป็นผู้รับฟัง 2) ใหญ่
อับรับฟัง 3) เรียบดี 4) ทรงจำไว้ดี 5) รู้อเอง 6) ใหญ่ผู้อื่น 7) เป็นผู้ฉลาดต่อ
สิ่งที่มีประโยชน์ และไม่มีประโยชน์ 8) ไม่ก่อการทะเลาะ

5.4.2 ผู้ศึกษาและคุณสมบัติของผู้ศึกษา

คำว่า ผู้ศึกษานั้น เป็นคำที่ใช้อย่างกลาง ๆ ในที่นี้ โดยมีไคประสงค์จะแยกประเภท
เป็นอาคาริยะ หรืออนาคาริยะ หรือประเภทอื่นใดทั้งสิ้น ในภาษาบาลีมีคำใช้หมายถึงผู้ศึกษา
คือ สิสฺวโต (ผู้ศึกษา), อันเตวาสิก (ชนผู้อยู่ภายใน หมายถึง สิสฺวโต) และเสชชะ (ผู้
ที่ยังต้องศึกษา คำว่า สิสฺวโต มีความหมายกว้างกว่า คือ อาจจะใช้ไคทั้งในการศึกษาประเภท
อาคาริยะ และอนาคาริยะ อันเตวาสิก แม้จะใช้หมายถึงศิษย์ (ซิสฺวโต) แต่ก็นิยมใช้กันใน
ฝ่ายอนาคาริยะ ส่วนคำว่า เสชชะ นิยมใช้ในประเภทอนาคาริยะเท่านั้น ในเสขสูตรได้
นิยามคำว่าเสชชะว่า "คฺกุรภิกขุทั้งหลาย ที่เรียกว่า เสชชะ คฺวยเหตุว่ายังต้องศึกษา ศึกษา
อะไร ศึกษาอภิสัสสิกขา ศึกษาอภิจิตศึกษา และศึกษาอภิปญญาสิกขา"² คำว่าเสชชะ มี
ความหมายครอบคลุมคำว่า สิสฺวโตและอันเตวาสิกทั้งสองนั้น

ธรรมชาติของผู้ที่ยังต้องศึกษา (เสชชะ) ขอมถูกครอบงำด้วยอวิชา พระพุทธเจ้า
ทรงเปรียบเทียบเหมือนเด็กนอนยั้งนอนหงาย ถูกผูกด้วยเครื่องผูก 5 แห่ง คือ ที่มีทั้งสอง เท้า
ทั้งสอง และที่คอ ต้องทำให้เครื่องผูกเหล่านี้หลุดไป เด็กจึงจะเจริญ เมื่ออินทรียกกล้า
ขึ้น จึงจะรู้ว่าตนหลุดพ้น ไม่มีเครื่องผูก³ เครื่องผูกในที่นี้ คือ อวิชา พระพุทธเจ้าทรง

¹ พุทธสูตร, อง อฎฐก 23/106/73.

² เสขสูตร, อง ทิกก 20/525/261.

³ เวชณสูตร, ม.ม. 13/401/312-313.

คริสต์ไว้อีกว่า ถ้าบุคคลผู้ถูกครอบงำด้วยวิชา ไม่เป็นผู้โอดวิบัติ ไม่มีมายา เป็นคนซื่อตรง
พร้อมที่จะรับคำสอน ก็ "ขอจงมาเถิด เราจักสอน เราจักแสดงธรรม เมื่อปฏิบัติธรรมได้
ตามที่เราสอนแล้ว ไม่นานนัก จักเห็นเอง" ¹ ในบางแห่งทรงเปรียบเทียบบุคคลเหมือน
พืชที่ยังอ่อน ๆ ไม่นาน ฟังมีความผันแปรไป เปลี่ยนแปรไป เป็นหน้าที่ที่จะทรงอนุเคราะห์ ²

พุทธปรัชญาได้แบ่งประเภทของผู้ศึกษาออกเป็น 4 ประเภท โดยเปรียบเทียบกับ
ดอกบัวนั้น เป็นที่ทราบกันอยู่แล้วโดยมากคือ

ในกอบุบลก็ดี ในกอบทมก็ดี ในกอบปทุมก็ดี ดอกอบุบลก็ดี ดอกปทุมก็ดี
ดอกปทุมก็ดี บางเหล่าเกิดในน้ำ อันน้ำเต็มอยู่ บางเหล่าเกิดแล้วในน้ำ
เจริญแล้วในน้ำ ตั้งอยู่เสมอน้ำ ตั้งพูนน้ำ บางเหล่าเกิดแล้วในน้ำ อันน้ำไม่
ติดแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสอดส่องดูในโลกด้วยพุทธจักขุ ก็ได้แลเห็น
สัตว์ทั้งหลายบางพวกมีกิเลสจุกจุกในดวงตาน้อย บางพวกมีกิเลสจุกจุกใน
ดวงตามาก บางพวกมีอินทรีย์กล้า บางพวกมีอินทรีย์อ่อน บางพวกมีอาการ
ดี บางพวกมีอาการเลว บางพวกจะฟังสอนใหญ่ได้โดยง่าย บางพวกจะฟัง
สอนใหญ่ได้โดยยาก บางพวกมีปรกติเห็นโทษในปรโลกว่าเป็นภัย ³

ในบางแห่งก็มีการแบ่งแตกต่างออกไป โดยยอมรับว่าบางคนไม่ได้เล่าเรียน (ซึ่ง
น่าจะหมายถึงการไม่ได้เล่าเรียนจากครู หรือจากสถานศึกษา) ก็สามารถทราบความจริง
ได้ด้วยตนเอง คือ ในมูสิกาสูตร พระพุทธเจ้าได้ทรงแบ่งบุคคลโดยเปรียบกับหนูกังนี้

¹ เรื่องเดียวกัน.

² ปินโทลยสูตร, ส.ข. 17/165/48.

³ อายาจนสูตร, ส.ส. 15/557/193.

คุณกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมเล่าเรียนธรรม คือ สุตตะ
 เคยฺยะ ไวยากรณ คาถา อุทาน อิติยุตตะ ชาดก อันภุคฺคธรรม เวทลละ
 แต่เขาไม่ทราบซัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกซ์ นี้สมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกข
 นิโรธคามินี ปฏิปทา บุคคลเป็นคฺจหนฺชฺชฺครุแต่ไม่ยฺ ... บุคคลบางคนในโลก
 นี้ไม่เล่าเรียน ... แต่เขาทราบซัดตามความเป็นจริง ... บุคคลเป็นคฺจ
 หนฺชฺชฺครุแต่ไม่ชฺครุอย่างนี้ ... บุคคลบางคนในโลกนี้ไม่เล่าเรียน ... เขา
 ไม่ทราบซัดตามความเป็นจริง ... บุคคลเป็นคฺจหนฺชฺชฺครุไม่ยฺอย่างนี้
 ... บุคคลบางคนในโลกนี้เล่าเรียน ... ทั้งทราบซัดตามความเป็นจริง
 ... บุคคลเป็นคฺจหนฺชฺชฺครุควยอยควย ¹

จากการแบ่งประเภทของบุคคลดังกล่าวข้างต้นนี้ เราต้องยอมรับว่า บุคคลประเภท
 ที่มีจิตพัฒนาการเกินอายุกายนั้นมีอยู่ บุคคลประเภทนี้คือ The Gift หรืออัจฉริยะบุคคลนั่นเอง
 พุทธปรัชญารับรองบุคคลประเภทนี้และอธิบายด้วยหลักกรรมว่า มีพื้นฐานแห่งกรรมดีในอดีต
 ชาติ ตัวอย่างเกี่ยวกับเรื่องนี้คือ บัณฑิตสามเณร ² เป็นต้น

ธรรมชาติในแง่อื่น ๆ เกี่ยวกับตัวของนักศึกษา ได้กล่าวมาแล้วพึงทราบเหตุผลใน
 หัวข้อว่าควย ธรรมชาติของมนุษย์ในทรรศนะของพุทธปรัชญา (v. supra 38)

คุณสมบัติของศิษย์ที่ดี มีกล่าวอยู่ในลิกาโลวาหสูตร ³ ว่า ควรบำรุงครูอาจารย์
 ดังนี้

¹ มุลิกาสูตร, อง จตุกก. 21/106/126-127.

² บัณฑิตสามเณร, ชัมมปัทฏฐกถาแปล, ภาค 4, หน้า 34-59.

³ ที. ปา. 11/200/170.

- 1) ลูกคอนรับ
- 2) เข้าไปหา (เพื่อบำรุง คอยรับใช้ปรึกษา ซักถาม และรับคำแนะนำ เป็นต้น)
- 3) ใฝ่ใจเรียน (คือมีใจรัก เรียนด้วยศรัทธา และรู้จักฟังให้เกิดปัญญา)
- 4) ประณินิบัติ
- 5) เรียนศิลปะวิทยาโดยเคารพ (คือ เอาจริงเอาจัง ถือเป็นกิจสำคัญ)

5.4.3 หลักสูตร

จุดมุ่งหมายสูงสุดของพุทธธรรม คือ การหลุดพ้นจากทุกข์โดยสิ้นเชิง หรือการมีเสรีภาพอันสมบูรณ์ของชีวิต (freedom) ทรรศนะนี้เป็นฝ่ายศาสนา ปัญหาที่เกิดขึ้นในที่นี้ก็คือ พุทธปรัชญาในแง่ของการศึกษาจะพิจารณาในแง่หลักสูตรอย่างไร หลักสูตรจะต้องมุ่งไปสู่จุดหมายปลายทางอันนี้ ซึ่งเป็นเรื่องจริยธรรมล้วน ๆ หรืออย่างไร ขอยุติเกี่ยวกับเรื่องนี้ก็คือ พุทธปรัชญาได้แบ่งการศึกษาเป็น 2 แบบ คือ อacarิยะ และอนacarิยะ หลักสูตรจึงต้องแบ่งเป็น 2 คือ แบบศาสนา และแบบชาวบ้าน หลักสูตรแบบศาสนาจำเป็นอย่างยิ่ง ต้องเน้นหนักเรื่องจริยธรรมล้วน ๆ เพราะมุ่งพัฒนาจิตเป็นส่วนใหญ่ ส่วนหลักสูตรแบบชาวบ้าน หลักสูตรต่าง ๆ ต้องเป็นความรอบรู้ที่เหมาะสมสำหรับชีวิตชาวบ้านผู้ครองเรือน พุทธปรัชญาไม่ได้ปฏิเสธ วิชาการและเทคนิคที่เกิดขึ้นใหม่แต่อย่างใด ในมังคลัตถทีปนี มีกล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า "ฉันเชื่อว่าคิดปะในโลกล บัณฑิตทั้งหลายควรเรียน" ¹ และ

¹ มังคลัตถทีปนีแปล, ภาค 2, หน้า 40.

"ฉันเชื่อว่าศิลปะ แม้อย่างใดอย่างหนึ่ง ก็ยังประโยชน์ให้สำเร็จได้" ¹ ความรู้จะเป็นอย่างไรก็ตาม อาจพิจารณาเป็นหลักสูตรที่เหมาะสมกับชีวิตได้ แต่ปัญหาที่พุทธปรัชญาเน้นมากที่สุดก็คือ ความรู้ของคู่กับจริยะเสมอ (วิชาจรณสมฺปนฺโน) ทรรศนะเช่นนี้ก็เป็นที่น่าองเคียวกับวาทะของโสเครตีสที่ว่า วิชาเป็นอันเดียวกับคุณธรรม (Knowledge is virtue) ² ความรู้ที่ขาดคุณธรรมย่อมเป็นอันตรายทั้งแก่ตนและบุคคลอื่น ในอิลคัททูปมสูตร พระพุทธเจ้าได้ตรัสเตือนเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า "ธรรมอันบุรุษเปลาเรียนไม่คี่แล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความมิใช่ประโยชน์ เพื่อสิ้นทุกข์สิ้นกาลนาน ... เปรียบเหมือน ... งูพิษอันตนจับไม่คี่แล้ว" ³

ข้อความเช่นเดียวกันนี้ ได้พบอีกแห่งหนึ่งในธรรมบท พระพุทธเจ้าตรัสว่า "ความรู้ที่น้อยย่อมเกิดแก่คนพาลเพื่อสิ่งมิใช่ประโยชน์ ความรู้ยังปัญญาชื่อว่ามุกทฺธาของเขาให้ฉิบหายตกไป" ⁴

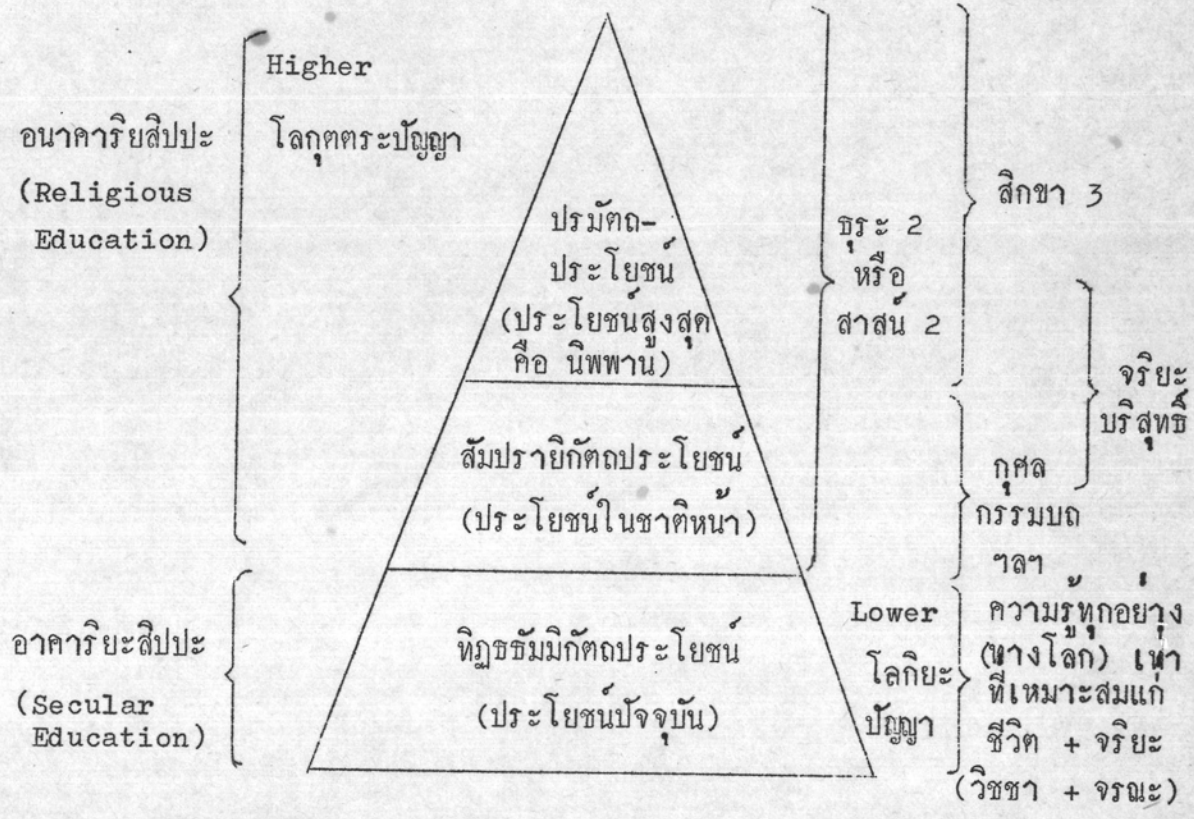
ในการแบ่งหลักสูตร เราอาจจะใช้หลักศิลปะ 2 คือ อคาริยศิลปะ และอนาคาริยศิลปะ หลักประโยชน์ 3 คือ ทิฐฐัมมิกัตถประโยชน์ สัมปรายิกัตถประโยชน์ และปรปัตถประโยชน์ สาสน์ 2 คือ ปรียัตติศาสตร์ และปฏิบัติศาสตร์ ประกอบกับหลักปัญญา 2 (v. supra p. 106) คือโลกิยะปัญญาและโลกุตตรปัญญา หลักสูตรในทรรศนะของพุทธปรัชญาจึงน่าจะมี 2 ระดับ มีเนื้อหาที่น่าจะเป็นไปได้ดังนี้

¹ เรื่องเดียวกัน.

² James Prever, Greek Education, p. 37.

³ อิลคัททูปมสูตร, ม. ม., 12/278/217.

⁴ ชุ. ธ. 25/15/21.

อธิบายเพิ่มเติม: ชฺระ 2 เป็นการศึกษาธรรมและปฏิบัติธรรม เรียกว่า คันถชฺระ และวิปัสสนาชฺระ ประโยชน์ที่จะได้รับคือ สัมปรายิกัตถประโยชน์และปรมาตตประโยชน์ ตามลำดับ หรือถ้ามุ่งเฉพาะสัมปรายิกัตถประโยชน์อย่างเดียว ก็อาจให้การศึกษาหมวดธรรมประเภทกุศลกรรมบถ เป็นต้น ส่วนสิกขา 3 ก็ได้แก่ศีลสิกขา จิตสิกขา และปัญญาสิกขา ท่านมักจะไขข้อชี้หน้าหน้าเป็นอภิสีลสิกขา อาลา แสดงว่าท่านมุ่งปรมาตตประโยชน์โดยเฉพาะแท้จริงอันสูงสุดของสิกขา 3 ถ้ายังไม่ถึงที่สุด ก็เป็นไปเพื่อสัมปรายิกัตถประโยชน์ได้ ทั้งหมดเป็นเรื่องจริยะบริสุทฺธิ เพื่อพัฒนาการทางจิตไม่เกี่ยวเนื่องด้วยวิชาชีพ การศึกษาในระดับนี้จะมีทั้งความรู้และการปฏิบัติเพื่อปฏิบัติโดยลำดับ อนึ่งการที่จัดไว้ว่าเป็นระดับสูง (Higher)

และระดับต่ำ (Lower) นั้น ได้ยึดถือตามแนวพุทธมติในอนุตตรियสูตร,¹ และอัครัตถ-
 สุตตนิเทศ ที่ 15² เป็นเครื่องประกอบในการพิจารณา ส่วนอาคาริยลিপปะและอนาคาริย-
 ลิปปะในแผนภูมิข้างต้นนี้ ได้ใช้ในความหมายอย่างกว้างตามความหมายของศัพท์ ลิปปะ คือ
 สิ่งที่ต้องศึกษา มิใช่หมายถึงหัตถโกศล ซึ่งมีความหมายถึงความฉลาดในสิ่งที่จะต้องทำด้วยมือ

อนึ่งการแบ่งการศึกษาเป็นสองฝ่าย คือ เป็นฝ่ายศาสนา และฝ่ายชาวบ้าน ย่อม
 หมายถึงว่า นอกจากจะแสดงถึงความแตกต่างในเรื่องการจัดหลักสูตรแล้ว ยังมีนัยไปถึง
 หน้าที่ในการจัดการศึกษาที่แตกต่างกันอีกด้วย คือ ฝ่ายอนาคาริยลิปปะ เป็นหน้าที่ของฝ่าย
 ศาสนา ส่วนอาคาริยลิปปะ เป็นหน้าที่ของรัฐ

5.4.4 การเรียนและการสอน

กระบวนการการเรียนและการสอนตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎก มิได้เป็นไปตาม
 แบบกระบวนการแห่งการเรียนแผนปัจจุบัน ซึ่งมีลักษณะเป็นยุโรป การเรียนตามแบบของ

¹ ในอนุตตรियสูตร มีพระพุทธพจน์ว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ย่อมศึกษาศิลปะเกี่ยวกับ
 ช้างบ้าง ม้าบ้าง รถบ้าง ธนูบ้าง คานบ้าง หรือศึกษาศิลปะชั้นสูง ชั้นต่ำ ย่อมศึกษาต่อสมณะ
 หรือพราหมณ์ผู้เห็นผิด ผู้ปฏิบัติผิด กูกริกษุทั้งหลายการศึกษานี้มีอยู่ เราไม่ได้กล่าวว่าไม่มี
 แต่ว่าการศึกษานั้น เป็นการศึกษาที่เลว ... กูกริกษุทั้งหลาย ส่วนผู้ใดมีศรัทธาตั้งมั่น มีความ
 รักตั้งมั่น มีศรัทธาไม่หวั่นไหว มีความเลื่อมใสยิ่ง ย่อมศึกษาในอริสีลบ้าง อริจิตบ้าง อริปัญญา
 บ้าง ในธรรมวินัยที่พระตถาคตประกาศแล้ว การศึกษานี้ย่อมดีกว่าการศึกษาทั้งหลาย
 อนุตตรियสูตร, อง. ฦก. 22/301/337.

² ในอัครัตถสุตตนิเทศ ที่ 15, (ช. มหา., 29/812/449) มีกล่าวว่า การ
 ศึกษาฝ่ายโลก เป็นการศึกษาที่พัวพันด้วยกามคุณ เราคิดย้อนจากคำกล่าวนี้ว่า การศึกษาฝ่าย
 ศาสนาเป็นการศึกษาที่ตรงกันข้าม และนี่ก็เป็นการยืนยันว่า การแบ่งการศึกษาเป็น 2 คือ
 ฝ่ายโลกและฝ่ายศาสนานั้นถูกต้องแล้ว.

พุทธปรัชญามีลักษณะคล้ายตามประเพณีแบบดั้งเดิม เช่น พราหมณ์ผู้เรียนต้องเป็นพรหมจารี¹ ของพุทธดาเป็นการเรียนแบบอารามก็ต้องถือพรหมจรรย์ หรือบรรพชาอุปสมบท พราหมณ์มีประเพณีการทองจำพระเวท ของพุทธก็มีการทองจำพุทธวจนะ² พุทธปรัชญาไม่ได้รับรองทฤษฎีอาศรม³ การเรียนจึงไม่จำกัดอายุ และเมื่อปฏิเสธรระบบวรรณะตามประเพณีเดิม การศึกษาในทรณะของพุทธปรัชญาจึงมีลักษณะเปิดทั่วไป จินตภาพที่มีอิทธิพลมากต่อแนวคิดของพุทธปรัชญาก็คือ ระบบการเรียนการสอนของพราหมณ์เมืองตักกิลลาที่สะท้อนภาพไว้ในคัมภีร์ชาคก อย่างไรก็ตาม แม้พุทธปรัชญาจะได้รับอิทธิพลจากประเพณีเดิม แต่ก็เพียงบางเรื่อง พุทธปรัชญามีระบบและวิธีการของตนเองที่เป็นลักษณะพิเศษของตนโดยเฉพาะ ซึ่งจะได้นำมาพิจารณาต่อไปตามลำดับ

ก. การเรียน

ในอันตรปายาลที่ 16⁴ เราได้พบหัวข้อสรุปวิธีการเรียนไว้ดังนี้คือ 1) ครู, 2) ความศึกษา, 3) ความเพียร, 4) ฉันทะ, 5) ความอดุทธสาหะ, 6) ความไม่ย่อท้อ, 7) อาตัมปะ (ความเพียรแฉกแฉกเผลอ), 8) วิริยะ, 9) สัจจะ (ความเพียรเป็นไปคิดต่อ), 10) สติ, 11) สัมปชัญญะ, 12) อัปมาทะ

ส่วนในพระสูตรมิได้แสดงกระบวนการโดยลำดับ แต่ละหัวข้อต่างเป็นวิธีการเพื่อให้บรรลุความจริงทั้งนั้น ส่วนที่แสดงไว้จะคล้าย ๆ กันดังนี้

¹ พรหมจารีมี 2 ประเภท คือ อุปการวณะเป็นผู้ศึกษาเพียงชั่วระยะเวลาหนึ่งของการศึกษา และในชฎิกะ เป็นนักศึกษาตลอดชีวิต ดร. ราชกุมทุมูเกอร์จี ได้ตั้งข้อสังเกตว่าพรหมจารีประเภทหลังเหมือนภิกษุในพุทธศาสนา (Radha Kumud Mukerjee, Ancient Indian Education, p. 392).

² ประเพณีของพราหมณ์เรียกศรุตี ของพุทธเรียกมุขปาฐะ.

³ อาศรม 4 คือ พรหมจารี, คฤหัสถ์, ทนปรัสถ์, สันหสี แต่ละอาศรมมีกำหนดระยะเวลาอายุ.

⁴ อันตรปายาลที่ 9, ส. น. 16/309-310/145-146.

"เมื่อไม่รู้ไม่เห็นชาติตามเป็นจริง ฟังแสงหาครู ...
 " " ขรามรณะ " ฟังทำความเข้าใจ ...
 " " " " ฟังกระทำความเพียร ...
 " " " " ฟังกระทำฉันทะ ...

ฯลฯ

แต่ถ้าพิจารณาหัวข้อที่สนับสนุนกันและกันแล้ว อาจพิจารณาในลักษณะเป็นกระบวนการได้คือ การแสงหาครู ย่อมส่งเสริมให้เกิดการศึกษา ฯลฯ

ในพระสูตรอื่นท่านมักจะแสดงเป็นกระบวนการ เช่น ในกัฎฐาคีรีสูตร¹ มีพุทธพจน์แสดงไว้ดังนี้ คือ 1) ภัททว, 2) เข้าไปใกล้ (ครู), 3) นั่งใกล้ (ครู), 4) เจียโสต, 5) ฟังธรรม, 6) ทรงธรรมไว้, 7) พิจารณา, 8) พิณิจ, 9) ฉันทะ, 10) อุตสาหะ, 11) ไตรตรอง, 12) ตั้งความเพียร

คุณภิกษุทั้งหลาย เราขอมกล่าวการตั้งอยู่ในอรหัตผล ด้วยการไปครั้งแรกเท่านั้นหาได้ แต่การตั้งอยู่ในอรหัตต์นั้น ย่อมมีได้ด้วยการศึกษาโดยลำดับ ด้วยการกระทำโดยลำดับ ด้วยความปฏิบัติโดยลำดับ คุณภิกษุทั้งหลาย ก็การตั้งอยู่ในอรหัตผลย่อมมีได้ ... อย่างไร คุณภิกษุทั้งหลาย กุลบุตรในธรรมวินัยนี้ เกิดศรัทธา แล้วขอมเข้าไปใกล้ เมื่อเข้าไปใกล้แล้ว ขอมนั่งใกล้ เมื่อนั่งใกล้ ขอมเจียโสตลง เมื่อเจียโสตลง แล้วขอมฟังธรรม ครั้นฟังธรรม ขอมทรงธรรมไว้ ขอมพิจารณาเนื้อความแห่งธรรมที่ทรงไว้แล้ว เมื่อพิจารณาความอยู่ ขอมได้ซึ่งความพิณิจ เมื่อธรรมทนความพิณิจได้ขอม ฉันทะขอมเกิด เมื่อฉันทะเกิดแล้ว ขอมอุตสาหะ ครั้นอุตสาหะแล้ว ขอมไตรตรอง ครั้นไตร

¹ กัฎฐาคีรีสูตร, ม.ม. 13/238/200.

ครองแล้ว ย่อมตั้งความเพียร เมื่อมีตนส่งไปแล้ว ย่อมทำให้แจ้งซึ่งบรมสัจจะ
 คุ้มกาย และย่อมแทงตลอดเห็นแจ้งบรมสัจจะนั้นด้วยปัญญา

ศีลาที่คล้าย ๆ กันกับพุทธพจน์ข้างต้นนี้ คือ ปุณณียสูตร¹ มีหัวข้อที่เป็นกระบวนการ
 การเรียนโดยลำดับดังนี้คือ 1) ศรัทธา, 2) เข้าไปหา (ครู), 3) นั่งใกล้,
 4) สอบถาม, 5) เจียโสศฟังธรรม, 6) ทรงจำธรรมไว้, 7) พิจารณา, 8) รู้อ
 รรถแล้วปฏิบัติธรรมตามสมควรแก่ธรรม, 9) มีวาจาถามชี้แจงให้เพื่อนพรหมจรรย์ได้
 แจ่มแจ้ง ในพระสูตรนี้ เราก็ได้หัวข้อที่เป็นกระบวนการเพิ่มขึ้นอีก คือ ข้อ 8 และ 9

กระบวนการเรียนเท่าที่นำมาแสดงนี้ ก็นับว่ามีหัวข้อสำหรับการสร้างกระบวนการ
 เรียนให้เกิดขึ้นอย่างเพียงพอแล้ว ในพระสูตรอื่น ๆ อีกมากก็มักจะดำเนินไปตามกระบวนการ
 การนี้ เพิ่มบ้าง ย่อบ้างตามเงื่อนไขต้องแสดงในกาละเทศะที่แตกต่างกัน² แต่ครั้งจะจบ
 ตอนนี้ลงโดยไม่กล่าวถึง "การสร้างความสำเร็จในการเรียน" ก็รู้ว่าขาดข้อความที่สำคัญ
 ที่สุดไป

ท่านพระอานนท์พุทธอนุชา มีกิตติคุณในการทรงจำเป็นเลิศ ท่านพระสารีบุตรได้
 ถามถึงวิธีการที่จะให้เกิดความทรงจำ ท่านได้ตอบดังนี้:

คุกรสารีบุตร ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมเรียนธรรม คือ สุตตะ เถยยะ
 เวยยาकरणะ คาถา อุทาน อิติวุตฺตก อัญญากรรม เวทลละ เชอยอมแสดง

¹ อ. พสก. ปุณณียสูตร 24/83/155.

² เช่นในอภัตติกรายวรรค แสดงว่า 1) การคบสัปบุรุษ, 2) ฟังธรรมของ
 ท่าน, 3) ทำไว้ในใจโดยแยบคาย, 4) ปฏิบัติธรรมตามสมควรแก่ธรรม เป็นต้น อ. พ
 จก. 21/248/279.

ธรรมตามที่ไค้ฟังไค้เรียนมาแกผู้อื่นโดยพิศดาร, ย่อมทำการสาธยายธรรม
 ตามที่ไค้ฟังไค้เรียนมาโดยพิศดาร, ย่อมตรีกตรอง เพ่งค้วยใจ ซึ่งธรรม
 ตามที่ไค้ฟังไค้เรียนมา, ย่อมจำพรรษาอยู่ในอาวาสที่มีภิกษุผู้เป็นพระเถระ
 เป็นพหูสูตร ชำนาญคัมภีร์ ทรงธรรม ทรงวินัย ทรงมาติกาอย ย่อมเข้าไป
 หาภิกษุผู้เถระเหล่านั้นโดยกาลอันควร แล้วไค้ถามสอบสวนว่า ข้าแต่ท่านผู้
 เจริญ ภาษิตนี้เป็นอย่างไรร เนื้อความของภาษิตนี้อย่างไร ภิกษุผู้เถระเหล่านั้น
 ย่อมเปิดเผย ภาษิตที่ยังไม่แจ่มแจ้ง ย่อมทำภาษิตที่ยากให้ง่ายแก่เธอ และ
 ย่อมบรรเทาความสงสัยในธรรมทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งความสงสัยมีประการ
 ต่าง ๆ คุณร่าหน้าสาวิตรีค้วยเหตุเพียงเท่านี้แล ภิกษุจึงไค้ฟังธรรมที่ยังไม่
 เคยฟัง ธรรมทั้งหลายที่เธอไค้ฟังแล้ว ย่อมไม่ถึงความหลงลืม ธรรมทั้งหลาย
 ที่เธอไค้เคยถูกค้องค้วยใจในกาลก่อน ย่อมชื่นใจ และเธอยอมทราบชัคธรรม
 ที่ยังไม่ทราบชัค ¹

ข. การสอน

วิธีการสอนของพระพุทธเจ้าไค้เป็นที่สนใจของท่านผู้หลายท่านในประเทศไทย
 แต่ละท่านก็มีวิธีการกำหนดแตกต่างกัน แต่กั้พอจะสรุปวิธีการของท่านเหล่านี้ไค้เป็น 2
 ประการ คือ 1) อ่างหลักการตามที่ปรากฏในทางไตรปิฎกเอง เช่น ลักษณะการสอนของ

¹ อานันตสูตร, อ.จ.จก. 22/322/374.

พระพุทธเจ้า 3 อย่าง¹ องค์แห่งขัมมกถิก 5² เป็นต้น 2) กำหนดขึ้นจากลีลาของคำสอน
เช่น หลักคำสอนของพระพุทธเจ้า 3 ประการ ของสุชีพ ปุญญานุภาพ³ และวิธีการแก้ปัญหา
(Problem-Solving Method) โดยเทียบถอดจากคำสอนอริยสัจ 4⁴ งานค้นคว้าที่ผสม
ผสานหลักทั้งสองเข้าด้วยกัน และทำการวิเคราะห์หาคิววิธีการสอนออกมาได้มาก คือ ผลงาน
เขียนของ พ.ท. ประสาร ทองภักดี ชื่อ "ระบบการศึกษาของพระพุทธเจ้า ข้อสรุปในผลงาน

¹ บางที่ใช้หัวข้อเรียกว่า "อาการที่พระพุทธเจ้าทรงสอน 3" คือ 1) ทรงรู้อิ
เห็นจริงแล้วจึงทรงสอนผู้อื่น, 2) ทรงแสดงธรรมมีเหตุผล, 3) ทรงแสดงธรรมให้เห็น
จริงได้ผลเป็นอัครรรย ม.ม. มหาสกุลกาปีสูตร 13/330/271.

² องค์แห่งขัมมกถิก 5 คือ 1) กล่าวไปตามลำดับ, 2) ชี้แจงให้เข้าใจชัดในแ
ละแง่แต่ละประเด็น, 3) สอนด้วยจิตเมตตา, 4) ไม่สอนด้วยมุขมถา, 5) ไม่แสดง
ธรรมกระทบผู้อื่น อง. ปญจก อุทายิสสูตร 22/159/187.

³ หลักคำสอน 3 คือ 1) ทรงสอนโดยการปฏิบัติเป็นการ "เปลี่ยน" หลักคำสอน
ดั้งเดิม, 2) ทรงสอนโดยการปฏิรูป เป็นการสอนโดยวิธีตัด "แปลง" ของเก่าที่ยังไม่ค
งให้ดีขึ้น, 3) ทรงสอนโดยตั้งหลักขึ้นใหม่ สุชีพ ปุญญานุภาพ, คุณลักษณะพิเศษแห่งพุทธ-
ศาสนา, หน้า 21-22.

⁴ The Problem-Solving Method คือ 1) ทุกซ์ = ขั้นปัญหา (Problem-
atic Situation), 2) สมุทัย = ขั้นสมมุฐาน (Formulation Hypothesis);
3) นิโรธ = ขั้นทดลอง (Experimentation), 4) มรรค = ขั้นวิเคราะห์ข้อมูลและ
ข้อสรุป (Analysis of data and Conclusion) Saroj Buasri, A Philosophy
of Education for Thailand, p. 64.

ข้อสังเกต : ถ้าดับเปลี่ยนข้อ 3 เป็นข้อ 4 และข้อ 4 เป็นข้อ 3 และถือว่าข้อ 3 เป็น
ขั้นทดลองและวิเคราะห์ข้อมูลน่าจะเหมาะสมกว่า.

เล่มนี้ได้แบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ ศิลปวิธี¹ 4 และกลวิธี² 8 การวิเคราะห์ทั้งหมดนี้ ยังขาดวิธีการที่ 3 คือ การวิเคราะห์จากปรากฏการณ์ การเผยแพร่ของพุทธศาสนา การวิเคราะห์ในแง่นี้ก็ คือ แสวงหาคำตอบต่อปัญหาที่ว่า ทำไมพุทธศาสนายุคหนึ่งจึงมีการเผยแผ่ศาสนาไ้รวดเร็ว ซึ่งคำตอบที่ได้รับจะเป็นวิธีการสอนที่มีประสิทธิภาพอย่างยิ่ง

ในการวิเคราะห์การสอนสำหรับหัวข้อนี้ จะใช้วิธีการหลังเพียง 2 หลัก คึงกล่าวข้างต้น โดยจะพยายามค้นคว้านำมาแสดงไว้มิให้ซึ่งแนวทางกับผลสรุปของท่านผู้รู้เหล่านั้นเท่าที่จะทำได้ ทั้งนี้ก็เพื่อว่า บางทีเราอาจจะได้พบแนวทางหรือความหมายอย่างใหม่ เป็นการเพิ่มเติมหลักฐานในพระไตรปิฎกที่มีผู้อ้างกันอยู่มากแล้ว

(1) วิธีการสอนที่กำหนดได้จากลีลาของคำสอน

วิธีการนี้มี 2 คือ

ก. วิธีการโสเครตีส (Socratic Method)

ข. วิธีการอ้างหลัก

¹ ศิลปวิธี 4 คือ : 1) สันตัสสนา ให้รู้แจ้งเห็นจริงด้วยใจเหมือนตาเห็น, 2) สมาทปนนา ให้ผู้ฟังเห็นคล้อยตาม, 3) สมุตเตชชา เราใจผู้ฟังให้อยากคิดอยากทำตามที่สอน, 4) สัมปหังสนา ให้ผู้ฟังยอมเชื่อ ยอมรับทำ รับปฏิบัติด้วยความเต็มใจ พ.ท. ประสาร ทองภักดี, ระบบการศึกษาของพระพุทธเจ้า, หน้า 22.

² กลวิธี 8 คือ : 1) รู้จักบุคคลที่สอน, 2) เลือกธรรมะสอนให้เหมาะกับบุคคล, 3) สอนจากรูปธรรมไปหานามธรรม, 4) สอนจากสิ่งที่เห็นได้ง่ายไปสู่ที่เห็นได้ยาก, 5) สอนจากสิ่งที่รู้อยู่แล้วไปยังสิ่งที่ไม่รู้, 6) สอนด้วยการเปรียบเทียบ หรือด้วยอุปมาอุปไมย, 7) สอนด้วยอุปกรณการสอน, 8) สอนด้วยการทำตัวอย่างให้ดู เรื่องเดียวกัน หน้า 23.

วิธีการโสเครตีส (Socratic Method) วิธีการนี้เป็นของเมธีตะวันตก ชื่อโสเครตีส ใช้การสนทนาจูงใจคนสนทนาพบกับคำนิยามใหม่ด้วยตนเอง และในการสนทนานั้นโดยอาศัยคำถามที่พัฒนาขึ้นไปเรื่อย ๆ จะทำให้คนสนทนาารู้สึกว่าความคิดตนแต่เดิมใช้ไม่ได้ จำต้องเปลี่ยนแนวหรือต้องยอมรับว่าผิด และหันเข้าหาความคิดใหม่ ผู้ที่ใช้วิธีการนี้เป็นเสมือนนางผดุงครรภ์คอยช่วยทำคลอดความคิดใหม่ ๆ ให้แก่คนสนทนา ในปัจจุบันนี้วิธีการนี้หมายถึงกระบวนการสนทนาที่ครูนำมาใช้เพื่อจูงผู้ศึกษาพิจารณาเหตุผลอันสมบูรณ์ของเราเอง หรือเพื่อให้ผู้ศึกษาได้รับข้อสรุปด้วยตนเอง

วิธีการดังกล่าวนี้นับว่าเป็นแก่น เราได้พบลีลาการสอนด้วยวิธีการนี้เด่นชัดที่สุดในอนัตตลักษณะสูตร¹ เป็นที่น่าสังเกตว่า ลักษณะการสนทนาในพระสูตรนี้มีกระสวน (pattern) ตรรกวิทยาเป็นอุปมา ทัวอย่างมีดังนี้:

- คุกรภิกษุทั้งหลาย พวกเธอสำคัญความนั้นเป็นไฉน รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง
พระปัญจวัคคีย์ทูลว่า ไม่เที่ยงพระพุทธเจ้าข้า
- ก. สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุขเล่า
- ป. เป็นทุกข์พระพุทธเจ้าข้า
- ก. ก็สิ่งใดไม่เที่ยงเป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ควรหรือจะเห็นว่า นั้นเป็นของเรา นั้นเป็นเรา นั้นเป็นตัวตนของเรา
- ป. ไม่ควรเลยพระพุทธเจ้าข้า²

¹ อนัตตลักษณะสูตร, วิ. มหา. 4/20/24-28.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 25-26.

วิธีการอย่างหลัก วิธีการนี้มีกระบวนการกวีทยาเป็นอนุমান ตัวอย่างที่เป็นบทสนทนา
ยังไม่พบ ตัวอย่างมีอยู่ในอาทิตยปริยายสูตร¹ ดังนี้

คุณภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงเป็นของร้อน อย่างหลัก: ก็อะไรเล่าชื่อว่า
เป็นของร้อน คุณภิกษุทั้งหลาย จุกขเป็นของร้อน รูปทั้งหลายเป็นของร้อน
สัมผัสอาศัยจักขุเป็นของร้อน ความเสวยอารมณ์ เป็นสุขเป็นทุกข์ หรือมีไช
สุขมีไชทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัยก็เป็นของร้อน ร้อนเพราะอะไร
เรากล่าวว่า ร้อนเพราะไฟคือราคะ เพราะไฟคือโทสะ เพราะไฟคือโมหะ
... โสิตเป็นของร้อน เสียงทั้งหลายเป็นของร้อน ... มานะเป็นของร้อน
กลิ่นทั้งหลายเป็นของร้อน ... จิวหาเป็นของร้อน รสทั้งหลายเป็นของร้อน
... กายเป็นของร้อน โณภูรูปะทั้งหลายเป็นของร้อน ... มนะเป็นของ
ร้อน ธรรมารมณ์ทั้งหลายเป็นของร้อน²

(2) ข้อสังเกตจากปรากฏการณ์การเผยแผ่ศาสนา

ก. จากปรากฏการณ์ทั่ว ๆ ไป เราได้พบว่า บุคคลิกภาพมีส่วนสำคัญอยู่มากใน
การสอน ข้อเท็จจริงอย่างหนึ่งก็คือ ขณะนี้ถ้าหากจะนึกถึงครูที่เคยสอนเรามาในอดีต เรา
จะระลึกถึงใบหน้าท่าทางของครูได้งายกว่าการระลึกถึงคำสอน บุคคลิกภาพที่เราได้พบว่า
มีความประทับใจต่อผู้รับคำสอนในประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา คือ บุคคลิกภาพของ

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 59-60.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 49.

พระพุทธเจ้า¹ 2) บุคคลลิกภาพของพระสาวก² 3) บุคคลลิกภาพของผู้นำทางศาสนา³
 ข้อสรุปที่เราได้จากการสังเกตุนี้ คือ อิทธิพลที่สำคัญในการศึกษาของศิษย์ คือ ตัวครู อิทธิ-
 พลในแง่จริยธรรม จะเนื่องจากตัวครูเป็นส่วนใหญ่ กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ ครูเป็นหนังสือที่
 เดินได้เกี่ยวกับจริยธรรม เป็นที่อ้างอิงและเป็นบันทึกสำหรับวัดค่าสอนเกี่ยวกับจริยธรรม
 อีกด้วย

ข. เป็นที่น่าสังเกตว่า มีหลักฐานอยู่หลายแห่งที่แสดงนัยว่า พระพุทธเจ้าทรงสอน
 ให้มีความสัมพันธ์กับประสบการณ์เดิมของผู้ฟัง เช่น ถ้าผู้ฟังเป็นชาวนาก็ทรงสอนว่า ชาวนา
 ในแง่ธรรมเป็นอย่างไร⁴ ผู้ที่คุ้นเคยกับไฟในการบูชาซึ่งก็ทรงสอนให้เข้าใจเกี่ยวกับความ
 ร้อนภายในจิต⁵ เป็นต้น อนึ่งวิธีการปฏิบัติบางเรื่อง ก็มีความสอดคล้องกับประสบการณ์
 เดิม เช่น หลักโยคะ⁶ ชดงค์ อหิงสา เป็นต้น ได้มีส่วนจูงใจนักบวชหันมานับถือกันเป็น
 จำนวนมาก ตัวอย่างเหล่านี้แนะนำให้เห็นว่า อุปกรณ์การสอนที่ดีที่สุดก็คือ ประสบการณ์
 เดิมของผู้ฟังนั่นเอง

¹ ตัวอย่างมีอยู่ใน ม.ม. พรหมายสูตร 23/585/434-447 อุตตรมานพตามคูลักษณะทาทางถึง 7 เดือน แล้วกลับไปบอกแก่อาจารย์.

² ตัวอย่างมีอยู่ในเรื่องพระสารีบุตร และโมคคัลลานะบรรพชา, (วิ. มหา. 4/64/68) ปรากฏว่าท่านพระสารีบุตรเลื่อมใสในบุคลลิกของพระอัสสชิ.

³ ผู้นำเหล่านี้เป็นฆราวาส เป็นศาสนูปถัมภ์ มีทั้งเศรษฐี เศรษฐินี่ และพระเจ้าแผ่นดิน เช่น อนาคตปิณฑิกเศรษฐี, นางวิสาขาวิคิตมาตา, พระเจ้าพิมพิสาร เป็นต้น.

⁴ กลีสสูตร, ส. ส. 15/671-674/240-241.

⁵ อาทิตตปริยายสูตร เรื่องเดิม, หน้า 49-50.

⁶ หลักสมณะ เรื่องอาพาปานสติ มีความคล้ายคลึงกับหลักโยคะเรื่องปราณายาม.

ค. นอกจากจะมีการพยายามทำคำสอนให้ง่ายต่อการเข้าใจ¹ โดยเสี่ยงไม่ตอบปัญหาเมตาฟิสิกส์, ใช้เหตุผลเข้าแทนที่การเชื่ออย่างงมงาย และใช้ภาษาชาวบ้านเป็นสื่อในการสอนแล้ว ทัศนคติที่เป็นประชาธิปไตยก็มีส่วนส่งเสริมในการสอนและเผยแพร่เผยแพร่มาก ทัศนคตินี้คือ การยอมรับสังัจจธรรมของศาสดาอื่น²

ง. ความรอบรู้และความสามารถในหารโต้ตอบ ข้อสังเกตนี้ เราได้พบหลักฐานจากเถรประวัติและเถรประวัติว่า มีท่านผู้ที่มีชื่อเสียงในการเผยแพร่หลายท่านมีความแตกฉาน (ปฏิสัมภิทา) หรือมีความรู้ในลัทธิสมัยเป็นอย่างดี³

¹ วิธีการสอนให้ง่ายต่อการเข้าใจ อาจแสดงได้ด้วยเทอมในขัมมนิยามสูตร คือ 1) นิยามความหมาย (ปญฺญเปติ), 2) ตั้งหลักให้กำหนด (ปฏฐเปติ), 3) เปิดเผยประสบการณ์ตามเหมาะสม (วิวริติ), 4) แยกแยะเหตุผล (วิภชติ), 5) กระทำให้ง่าย (อุตฺตानी กโรติ) องุ ติก. อุปาทสูตร 20/576/323.

² มหาสิหนาทสูตร, ที.สี. 9/260/253 พระพุทธเจ้าทรงยอมรับว่า ลัทธิของพระองค์เข้ากันได้กับลัทธิของผู้อื่นในบางเรื่อง.

³ ตัวอย่าง : พระสารีบุตรและพระนาคเสน.